

IN THE ISSUE:

- Verses in Translation
- The Mystery of the Georgian Script
- Hitherto Unknown Old Georgian Manuscripts

სტატიები:

- ქართული ანბანის საიდუმლო
- დღემდე უცნობი ძველი ქართული ხელნაწერები
- „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ უცხოელის თვალით

ISSN 1527-1881

CONTENTS

ქართველოლოგი

THE KARTVELOLOGIST

GEORGIAN STUDIES

8

AUTUMN 2001

Honorary Editorial Board:
Winfried Boeder (Germany)
Eugen Cosmides (Germany)
**PUBLISHED BIANNUALLY BY THE CENTRE FOR KARTVELIAN
STUDIES**
TBILISI STATE UNIVERSITY (Germany)

In a broad sense Kartvelology embraces study of Georgian culture, history and all fields of the humanities: linguistics, literary criticism, art, archaeology, folklore, ethnography, source study.

Georgia, Sakartvelo, successor to ancient Colchis and Iberia, lies at the boundary of Europe and Asia, east of the Black Sea, in the southwestern part of the Caucasus.

The Kingdom of Kartli – referred to in Classical sources as Iberia – emerged at the turn of the 4th-3rd cent. B.C., approximately on the territory of modern Georgia. The recorded history of the country dates from that time.

Interest to the Kartvelian problems commenced in Europe in the 17th century. In the 19th century the French scholar Marie Brosset, the German scholar Arthur Leist, the English brother and sister Wardrops, and others laid the scholarly foundation for this activity, contributing to the West's broader familiarity with Kartvelology.

Over the last decades the interest of the humanities in the key points of Kartvelology has been increasing, viz. in the problems of Georgian ethnogenesis, medieval Georgia in the context of cultural and political relations with Western and Eastern countries; the originality of the Georgian parent language and its relation to the families of Indo-European and Semitic languages; Georgian mythos and the Georgian-Caucassian world in Classical mythology; direct or typological relations of the rich Georgian literary culture to Byzantine and Eastern literature, to the European Renaissance thought, and Modern European literature, etc.

Editorial Staff: ELGUJA KHINTIBIDZE (Editor)

ARRIAN TCHANTURIA

Honorary Editorial Board:

Winfried Boeder (Germany)

Bernard Outtier (France)

Luigi Magarotto (Italy)

Stefi Chotivary-Junger (Germany)

CONTENTS

GEORGIAN LITERATURE IN ENGLISH TRANSLATIONS

Ana Kalandadze: Verses in Translation
(Georgian-English parallel text. Translated by
Nana Bukhradze).....5

SCHOLARSHIP - NEWLY-DISCOVERED GEORGIAN MANUSCRIPTS

Elguja Khintibidze - Georgian Manuscripts on Mount Athos:
Hitherto Unknown Old Georgian Manuscripts in the Ivron
Library (In English).....16

SCHOLARSHIP - THE MYSTERY OF GEORGIAN SCRIPT

Levan Chilashvili - An Inscription on the Rim of a Wine Jar
from Nekresi (Once more about the cult of Mittra in Early
Georgia) (In English and in Georgian).....21

GEORGIAN STUDIES IN FOREIGN EDITIONS

Archpriest Ioseb Zeteishvili - On the Life of Grigol Khandzteli
(In English and in Georgian).....38

MODERN KARTVELOLOGISTS

Tamar Chumburidze - Winfried Boeder - 65 (In Georgian)....48
Winfried Boeder - Bibliography (Compiled by the Author)...53
Bernard Outtier - Bibliography (Compiled by the Author)...63

CENTRES OF KARTVELIAN STUDIES

F. Weber - The Georgian Language and Literature are Studied
in Berlin (In English and in Georgian).....79

ს ა რ რ ე ჯ ი

ქართული ლიტერატურა ინგლისურ თარგმანებში
ანა კალანდაძე - ლექსები თრგმანში
(ქართულ-ინგლისური პარალელური ტექსტი, თარგმანი
ნანა ბუხრაძისა).....5

სამეცნიერო თემატიკა - ახალაღმოჩენილი
ქართული წარწერები
ელგუჯა ხინთიბიძე - ათონის შთის ქართული
ხელნაწერები: დღემდე უცნობი ძველი ქართული
ხელნაწერები იფთრონის წიგნთსაცავში
(ინგლისურად).....16

სამეცნიერო თემატიკა - ქართული ანბანის
საილუმინო
ლევან ჭილაშვილი - წარწერა ქვევრის პირზე
ნეკრესიდან (და კიდევ ერთხელ შიორას კულტისათვის
საქართველოში) (ინგლისურად და ქართულად).....29

ქართველოლოგია საზღვარგარეთულ გამოცემაში
დეკანოზი იოსებ წყეთიშვილი - გრიგოლ ხანძთელის
ცხოვრების შესახებ (ინგლისურ და ქართულ
ენებზე).....43

თანამედროვე ქართველოლოგია
თამარ ჭუმბურიძე - ვინფრიდ ბოედერი - 65 (ქართულ
ენაზე).....48

ვინფრიდ ბოედერი - ქართველოლოგიური და
კავკასიოლოგიური ნაშრომების ბიბლიოგრაფია
(შემდგენელი ავტორი).....53

ბერნარ უტიე - ბიბლიოგრაფია
(შემდგენელი: ავტორი).....63

ქართველოლოგიურ მეცნიერებათა ცენტრები
ფ. ვებერი - ბერლინში სწავლობენ ქართულ ენასა და
ლიტერატურას (ინგლისურ და ქართულ ენებზე).....79

ANA KALANDADZE: VERSES IN TRANSLATION

The name of Ana Kalandadze is dear to all Georgian lovers of poetry. Being one of the outstanding representatives of modern Georgian poetry, she enjoys great popularity with the people.

Ana is an introspective poet. Shunning civil themes, she establishes contact with the reader without being pathetic or histrionic. Her poems stand out for their simplicity, immediacy, candour and femininity.

Ana Kalandadze's five poems, presented below, were translated and issued in Tbilisi by Nana Bukhradze and her American editor-collaborator Eric Johnson (Ana Kalandadze, Verses in Translation, Tbilisi, 1999). We fully concur with the view of the American reviewer of this translation Adam J. Sorkin, Professor of English: "The translation in the book may be more accurate than affective as poetry." Hence, we present the Georgian and English parallel texts of Kalandadze's verses to enable foreign scholars and students with command of Georgian for them to follow the fidelity of the rendering of the Georgian poetic phrase.

The Editor

შენ ისე ღრმა ხარ, ქართულო ცაო,
 შენ ისე ღრმა ხარ...
 სამკვიდრო შენს ქვეშ მტრად შემოსულმა ვერავინ ნახა:
 ვერცა ოსმალომ, ვერცა მონგოლმა
 და ვერცა სპარსმა...

შენი დიდების მომღერალია
 ოშკი და ზარზმა,
 ბებერი ტაო...
 შენ ისე ღრმა ხარ, ისე ფაქიზი,
 ქართულო ცაო...

Thou art so deep, Georgian sky,
 Thou art so deep...
 Those who arrived thee to harm
 Found no soil to take root under thee:
 Neither Osman¹, nor Mongol
 Nor Persian...
 The singers of thy glory
 Are Oshki and Zarzma²,
 And ancient Tao³...
 Thou art so deep, so pure,
 O, Georgian sky...

¹Osman: Georgian name for Ottoman.

²Oshki and Zarzma: Georgian churches (IX-X c.) now located on Turkish territory.

³Tao: former territory of Georgia taken under the Ottoman empire in the XVI c.

რა ვარ? სტვირი ვარ!

ეს სიხარულის ცრემლებია, როდი ვტირივარ?
 ქარი ჩამბერავს, ავმღერდები : მე ხომ სტვირი ვარ
 ქარში გაზრდილი, უგუნურთა
 მოჭრილი მერე?
 ხმით სააშურით მპყრობი გულთა
 ვუმღერი ველებს...
 ატირებული მპყრობელი ვარ
 შენი გულისაც...
 იალღებთ მობერილ ვარ
 სიყვარულისად...
 მხოლოდ შენს გულში მიპოვნია
 ვანი სულისად...

მაგრამ... დახედეთ განჩინებას ამა სოფლისას :
 მეტყევი, სცდებით, პატარა ქაღალ...

შთამბერე, ქარო,
 ნახონ ძალა ჩემი გრძნობისა!

WHAT AM I? A FLUTE!

These are tears of joy, don't think I'm crying!
 The wind will breathe its breath into me, and,
 I shall sing: am I not a flute
 Raised in the wind and then severed
 By fools?
 Conqueror of hearts with my brilliant voice
 To the valleys I sing...
 Weeping conqueror I am too, of the heart of thine...
 From the open fields blown I am
 Love to bear...
 In thine heart alone have I found
 A refuge for this soul of mine...

But... behold this judgment of the world:
 Thou wilt say to a little woman she is wrong...

Wind, breathe into me,
 Let the power of my feelings by all be seen!

ბოშა ქალი

და რა ქალი?! ხელისგულით ხატარები...
 რა თვალები? ელვის ცეცხლის დამჭერი...
 ბოშა ქალი, ვარსკვლავების სადარები...
 შეხედეს და... შეუკურთხეს გამხენი...
 მეზღვაურებს გამოშწვევად გვერდს აუვლის,
 ეტყვიან და... ისიც ეტყვის ურიგოდ...
 ხელგაშლილი გადუღგება მეზღვაური:
 – მხოლოდ ერთხელ მაკოცეო, სულიკო...
 ეს პაწია, სიყვარულის დოსტაქარი,
 განა დარდობს, ცრემლით თვალებს იოსებს?!
 მხიარული, ფეხშიშველი ბოშა ქალი
 სტვენით მიდის პორტის სანაპიროზე...

THE GYPSY WOMAN

What a woman! By all to be admired...
 What eyes! That catch the lightning flash...
 The Gypsy woman, that to the stars could be compared...
 She was looked at and... cursed...
 The sailors she will pass teasingly...
 And, if a word is said... she
 will answer back...
 With parted arms a sailor will block her way...
 – Just one kiss, sweetie! – he will say.
 The little witch of love
 Won't worry about that, her eyes from tears shall she leave
 instead...
 The joyous Gypsy woman, barefooted
 Walks her way, whistling along the harbour bank...

როგორ მინდა შენთან, ჩემო მაგნოლია!

ვით ფოთოლი შენი, მზეზე მოციმციმე,
 ქარებს აჰყვია
 და წასულა შენგან, გაფრენილა შენგან,
 მიწას დაჰკონია,
 ისე გული მისი სხვათა, სხვათა, სხვათა
 უტყვი გამგონეა...
 არ ვახსოვარ ალბათ, არ ვახსოვარ ალბათ,
 ჩემო მაგნოლია!
 ჩვენ ცხრათვალა მზეთა და მზვინვარე ზღვათა -
 ტრფობა გაგვეყოლია...
 მიგვატოვონ მარად მათ, სამხრეთის ქართა,
 რაღაც არ მგონია...
 მაგრამ... გული მისი სხვათა, სხვათა, სხვათა
 უტყვი გამგონეა...
 მე არ ვიცი, რატომ... არც შენ იცი, რათა,
 ჩემო მაგნოლია?
 ო, ასეთი წუთი, დაუბრუნებელი,
 შენც ხომ არ გქონია?
 დაბრუნდება ისევ, დაბრუნდება ისევ,
 შენც ხომ არ გგონია?
 მშვენიერი ზღვების, მშვენიერი მთების
 ტრფობა გაგვეყოლია...
 როგორ მინდა შენთან, როგორ მინდა შენთან,
 ჩემო მაგნოლია!

WITH YOU I SO LONG TO BE, MY MAGNOLIA!

Like your leaf, sparkling in the sun,
 In the winds has whirled up,
 And gone away, floated away from you,
 And kissed the ground hard,
 So the heart of his mutely heeds
 Others, others, others...
 He might remember me not, he might remember me not,
 My magnolia!
 Towards the blazing suns and raging seas
 The same affection we've chanced to feel...
 Should they tend forever us to leave, the winds of the south,
 I do doubt...
 But the heart of his mutely heeds
 Others, others, others...
 I don't know why... neither do you know why,
 My magnolia?
 O, the moment that is forever lost,
 Have you had it as well?
 Will it come back, will it come back?
 You, too, doubt?
 Towards the gorgeous seas and gorgeous mounts
 The same affection we've chanced to feel...
 With you I so long to be, with you I so long to be,
 My magnolia!

მე ღამაში მეგობარი მყავდა,

თვალუეუჟუნა, წაბლისფერი თმებით...

ერთხელ მტრედმა მოუტანა ფრთები,

დამტოვა და ღრუბლებს გაჰყვა ცადა...

ღრუბლებს გაჰყვა... სად ვეძებო, სადა?

მე ღამაში მეგობარი მყავდა,

თვალუეუჟუნა, წაბლისფერი თმებით...

I used to have a beautiful friend,

Lovely-eyed, with chestnut hair...

Once a dove brought her wings,

She abandoned me and followed clouds to heaven...

The clouds she followed... where to seek her, where?

I used to have a beautiful friend,

Lovely-eyed, with chestnut hair...

GEORGIAN MANUSCRIPTS ON MOUNT ATHOS: HITHERTO
UNKNOWN OLD GEORGIAN MANUSCRIPTS IN THE IVIRON
LIBRARY

In 980-983 a monastery named after the Virgin was built by the Georgians on Mount Athos, which gradually assumed the name *Iviron*, i.e. of the Georgians. Throughout its millennial history, *Iviron* has always stood out among the monasteries of Mount Athos with its literary interests. Today more than 1700 Greek MSS are preserved at the library of the monastery. In terms of the number of Greek MSS the *Iviron* is one of the richest among the monasteries of Mount Athos. Thus among the 20 major monasteries of Mt. Athos the *Iviron* holds the second place, after the Great Lavra, by the number of Greek MSS preserved in it. The Greek MSS of the *Iviron* were described at the end of the 19th century, and are entered in Lambros's well-known two-volume description of the Greek MSS of Mt. Athos¹. At present work is under way on the compilation and publication of a new comprehensive description of the Greek MSS of the *Iviron*. In 1998 the first volume was issued on Mt. Athos (description of 100 MSS), compiled by Panaiotis Sotiroidis².

The *Iviron* monastery on Mount Athos houses the Georgian library created in the 10th century by the Georgian monks, founders of the monastery. The library today boasts up to 90 large collections; work on the scholarly description and catalogization of the collection of the Georgian MSS commenced in the 18th century. Written evidence on the Georgian MSS of the *Iviron* was recorded by Tbilisi Archbishop Timote Gabashvili, who travelled to Mt. Athos in the 1750s³. The first list of the Georgian MSS of the *Iviron* was drawn

¹ Lambros, S., *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, I, 1895, II, 1900, Cambridge.

² *Ἐρὰ Μονῆ Ἰβήρων. Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων. Τομος Α' (1-100). Περιγραφή Π.Σωτηροῦδη. Ἄγιον Ὄρος 1998.*

³ T. Gabashvili, *Travels* (ed. by E. Metreveli), Tbilisi, 1956, p. p. 21-22 (in Georgian).

SCHOLARSHIP - NEWOPENED GEORGIAN MANUSCRIPTS

by the monk Ilarion in 1836⁴. In 1849, a brief description of 39 Georgian MSS of the *Iviron* was compiled by the well-known Georgian scholar Platon Ioseliani⁵. In 1883 a catalogue of the Georgian MSS of Mt. Athos was compiled by Prof. Al. Tsagareli of St. Petersburg University⁶. This activity was completed by Robert Blake in 1932⁷. Identification and study of unknown Georgian manuscripts or their fragments from Athos continue to the present day.

In 1989 in the British Museum, I identified three Georgian leaves of Athonite origin, inserted in a 17th century Greek MS (Harley 5623). According to the official description at the British Museum, the MS (Harley 5623) is a mixed liturgical collection. The material comprised in it is dated to the 16th-17th centuries. Several pages are clearly written by different hands. It is indicated that several fragments must belong to the 14th century. Leaves 254, 255 and 256 of this bulky Greek MS have been found to bear a Georgian text in the so-called *nuskhuri* script, comprising two fragments from different Georgian MSS. The Georgian leaves are entered in the general numbering of the Greek MS and bound together. A further study of the text preserved on the Georgian leaves, found in the British Museum, in juxtaposition with the rich Georgian MSS of the Institute of Manuscripts, Georgian Acad. Sci., and photocopies of Old Georgian MSS, has led me to the conclusion that these leaves have preserved fragments of two unknown or lost Old Georgian MSS from Mt. Athos⁸. The first fragment (254^r-255^v) is that of an Annual Gospel, in Athonite handwriting and dating from the end of the 11th century. The other

⁴ Published by A. Tsagareli, see А.А. Цагарели, *Сведения о памятниках грузинской письменности*, вып. I, Санкт-Петербург, 1886, Appendix I, p. p. 1-16; a French translation of this catalogue, made by M. Brosset, was published earlier: *Inventaire détaillé des manuscrits géorgiens du monastère d'Ivèron, au Mont Athos, rédigé en 1836 par père Hilarion, confesseur de Solomon II, dernier roi d'Iméreth, à la demande de l'archim. Seraphi et traduit du géorgien par M. Brosset: Journal Asiatique*, 1867, t. IX, p. 337.

⁵ Preserved at the Acad. K. Kekelidze Institute of Manuscripts, Georgian Acad. Sci. (S-3061).

⁶ Каталог грузинских рукописей и старопечатных книг Иверского монастыря на Афоне, составлен в июне месяце 1883 года: А.А. Цагарели, *Сведения* I, стр. 69-96

⁷ R. Blake, *Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque de la Laure d'Ivion au Mont Athos: Revue de l'Orient chrétien*, 3 Série, t. VIII-IX, 1931-34.

⁸ For details see: E. Khintibidze, *Fragments of Two Unknown 11th-century Georgian Manuscripts in a Greek Codex: Orientalia Christiana Periodica*, v. 64, fasc. II, Roma, 1998, p. 409-417.

fragment (256f-256v) is that of the *Parakleiton*, in the redaction of St. Giorgi the Athonite. The handwriting is of the 11th century, closely resembling that of the Georgian *Parakleiton* of the Athos MS 45. As established and indicated by the colophon included, the Georgian MS Athos 45 is an autograph of St. Giorgi the Athonite. Hence it may be assumed that the present leaf (256) of the British Museum (Harley 5623) is an autograph of St. Giorgi the Athonite.

At the end of 1998, while visiting Mount Athos, in the Iviron Library I saw up to a dozen Georgian MSS or books and several dozens of loose leaves, unknown to all the describers of the Georgian MSS of Mount Athos. These materials have been detached from Greek MSS by the monk Theologos. At his request, I consulted him in deciphering the titles of the unknown MSS. Most of the Georgian MSS are of later date and of diverse character: theological (e.g. Psalms selected for prayers), secular (Vakhushti Bagrationi's *History of Georgia*), textbooks. The fragments belong to old MSS. My journey then to Mount Athos was of pilgrimage nature, limited only to three days. The discovery of this hitherto unknown collection was quite unexpected for me, and I could not afford time for scholarly research into the material. Neither did the erudite monk Theologos succeed in getting my request granted on making photocopies of the opening pages of these unknown MSS. Therefore, I put work on these MSS off till a subsequent longer visit to Mt. Athos, which I have so far not been able to make owing to the grave financial state of my country. After me, of Georgian scholars the Iviron monastery was visited by Prof. Valeri Silogava who, among these unknown MSS, paid attention to Vakhushti Bagrationi's *History of Georgia*, mentioned by me above. It is a manuscript copied in *mkhedruli* letters in 1804, and donated to the Athos Library of the Georgian monastery in 1859 by Platon Ioseliani⁹.

In this collection of hitherto unknown MSS my attention was drawn by an old *Kondakion*, which proved to be John Chrysostom's *Liturgia*. The writing is on parchment in *nuskhuri*. The hand may be assumed to be near to the 11th century. Owing to the short time at my disposal during my visit to Mt. Athos, I largely focused atten-

⁹ V. Silogava, On the Georgian Antiquities of Mount Athos, Akhaltsikhe, 2000, pp. 23-25 (in Georgian)

tion on the study of this MS, continuing the work upon my return to Georgia and publishing my tentative conclusion¹⁰.

This MS of John Chrysostom's *Liturgia* is not to be found in the microfilm collection of the Georgian MSS of Mt. Athos, preserved at the K. Kekelidze Institute of Manuscripts, Georgian Acad. Sci. Nor is it listed in the well-known descriptions of the Georgian MSS on Mt. Athos, made by R. Blake and A. Tsagareli. Neither have I traced any indication of it in the records of other scholars or researchers who had seen the Athos Georgian MSS. Georgian scholars who had made a special study of John Chrysostom's writings and particularly of the Georgian recensions of his *Liturgia*, viz. Mikheil Tamarashvili, Mikel Tarkhnishvili, and Korneli Kekelidze, are not aware of this MS.

The Georgian text of John Chrysostom's *Liturgia* was published with a Latin translation by M. Tarkhnishvili in 1950 (CSCO, 122). The editor relied on a Georgian MS preserved at the Library of the University of Graz. Neither is the latter scholar aware of the Athos *Kondakion*.

John Chrysostom's *Liturgia* appears to have been translated into Georgian fairly early. In a letter sent to Giorgi Chqondideli Euthymius the Athonite noted that the Georgians on Mt. Athos used John Chrysostom's liturgy. However, in K. Kekelidze's view, the extant MSS of this work cannot be earlier than the 13th century. The Graz MS published by Tarkhnishvili, dated by the editor to the 10th - 11th centuries, according to Kekelidze, cannot be earlier than the 12th century. Thus the tracing of an unknown MS of John Chrysostom's *Liturgia* in the Mt. Athos Georgian MSS is a significant fact for the history of Old Georgian liturgical literature.

Thus search for Georgian MSS of Athonite provenance, or of those of the library of the Iviron monastery on Mt. Athos should be continued. They should be sought not only in the collection of Greek MSS of Iviron (as was the present case) but in the libraries of other monasteries of Mt. Athos. It is quite probable for fragments of Geor-

¹⁰ E. Khintbidze, An Unknown Georgian MS of John Chrysostom's *Liturgia* on Mt. Athos: Materials of the 2nd Scholarly Session of the Faculty of Philology and the TSU Branches, Tbilisi, 1999, pp. 172-174 (in Georgian)

gian MSS of Athonite provenance to be included in medieval Greek-language collections in well-ordered and scientifically elaborated museums and libraries, as demonstrated by the example of the above-discussed MS in the British Museum.

Elguja Khintibidze

AN INSCRIPTION ON THE RIM OF A WINE JAR FROM NEKRESI

(ONCE MORE ABOUT THE CULT OF MITHRA IN EARLY GEORGIA)

In 1987 a fragment of the rim of a wine jar with a Georgian inscription was discovered at the "Nagebeli" section of the Nekresi ancient city site. Field work was launched here in 1986 by an archaeological expedition of the State Museum of Georgia, while the study of the entire city site was begun in 1984 under the direction of the present writer.

The "Nagebeli" section was explored at the commencement of field work and fragments of a wall built of large stones, visible on the surface, pointed to the existence of significant remains. Indeed, the first field seasons witnessed the discovery of important material, including five inscribed stones re-used in wall construction. The excavation site, where the inscribed stones and the rim of the wine jar were found, had been a wine cellar – a quadrangular structure occupying an area of 200 sq. m. Five wine presses had been placed along the perimeter of the walls, with wine jars buried over the entire area. The archaeological material – chiefly pottery – dates from the opening centuries of the new era, with wares of the 2nd-4th centuries prevailing. Two layers are identifiable in the construction of the walls. The upper layer, to which belong the wine presses and an arched entrance from the western side, may be dated to the 4th century. Due to the specificity of the wine cellar, viz. the digging of deep holes for the placement of the wine jars, and destruction of the earlier layers, the dating of the material found is feasible only through drawing parallels. The wine jars belong to both layers, although the wine cellar of the upper layer is larger in scale in terms of the area held by the wine presses and of the number of wine jars. It is difficult to be positive regarding the layer to which the fragment of the inscribed wine jar belongs.

Excavations were carried out on the territory of the wine cellar in 1986-87 and, after a long gap, in 1996. In the last campaign, another fragment of a wine jar rim came to light, matching the

Notwithstanding the fragmentariness of the inscription, its significance is considerable – not only because of the terms found in it, but for the information it contains towards the identification of one of the earliest stages of the development of Georgian writing and towards establishing the pre-Christian religious creed. All this is connected with the deciphering of the two abbreviated Georgian letters ... (*m*) and ... (*b*). Herein lies the key to the explanation of the inscription as a whole.

From the earliest period of Christianity, a necessary and established cliché was worked out for inscriptions, without which not a single text was ever written: it began with the first letter of Christ's name *j(k)* and ended with a confirmation *amin* ('amen'), *iqavn*, *iqos* ("be it so"). The text must necessarily begin with the supplication *upalo* ('Lord'), *ymerto* ('God'), *ieso kriste* ('Jesus Christ'). No early inscription is known without this fixed and established formula.

The abbreviation of the inscription in question cannot be explained by the above standards. Naturally enough, it cannot be placed within the canonical limits of the textual arrangement characteristic of the Christian period. According to the entire archaeological and historical evidence, it should be considered in the light of the rule existing in the religious space prior to the establishment of Christianity in Georgia.

What data can we rely on in this connection?

If we look through the criteria established under the Mazdaic religion, we shall see that here, too, a fairly strong stamp of religious-ideological canon is felt – similarly to the rules established under Christian life. A definite rule was established in making inscriptions, adherence to which appears to have been obligatory. This rule seems to have taken shape back in the period of Achaemenid kings.

The first Achaemenid kings are known to have shown tolerance to other religions and in this respect they felt no concern over the territory of the vast empire. The picture changed drastically under Xerxes (486-465). In the very first line of the inscription of Persepolis he reminds us in imperative form: *Baga vazraka Ahuramazda* "Ahuramazda is the supreme god" (3, p. 48)³. This is how the Mazdaic

³ A. Shapur Shahbazi, *Persepolis Illustrated*, Tehran, 1976.

formula starts, assuming almost canonical form especially under Sasanian rule.

The inscription of Ardashir I (227-240) on the Nakhshi-Rustam relief: "This is the image of the Lord Ardashir, worshipper of Mazda, King of Kings, descending from the gods, the son of King Papak..." (4, p. 28)⁴.

The inscription of Shapur I (240-272) on the Nakhshi-Rajab relief: "This is the image of Shapur, worshipper of Mazda, King of Kings of Iran and non-Iran, descending from the god, son of Ardashir the Lord, worshipper of Mazda, King of Kings of Iran and non-Iran..." (5, p. 133, fig. 168)⁵.

The inscription of Nerse (293-302) on the relief in Bishapur: "This is the image of Lord Nerse, worshipper of Mazda. King of Kings of Iran and non-Iran, descending from the gods, son of Shapur, worshipper of Ahuramazda..." (5, p. 166, fig. 211).

The Paikul inscription of Nerse: "I, Lord Nerse, worshipper of Mazda... son of Shapur, worshipper of Mazda..." (6, pp. 163-170)⁶.

Analogous formulas appear on coins struck in the name of Sasanian kings (7, pp. 163-185)⁷.

The only conclusion to be drawn is that, like in inscriptions of the Christian period, in the Mazdaic period, too, an obligatory formula of address appears to have been established.

To revert to our inscription. The two letters (*m-b*) placed under the diacritic must be an abbreviation of two words. Bearing in mind the prevalence of the cult of fire worship in pre-Christian Nekresi, we may acknowledge Mithra as the addressee of the inscription, the latter being Ahuramazda's popular *jazat* (close aide) who also appeared to be influential in Georgia, in particular in Nekresi.⁸ The first letter (*m*) of the abbreviation must refer to Mithra, as well as to the

⁴ L. Vanden Berghe, *Archaeologie de l'Iran ancien*, Leiden, 1959.

⁵ R. Ghirshman, *Parthes et Sassanides*, Paris, 1962.

⁶ V. Lukonin, *Ancient and Early Medieval Iran*, Moscow, 1987 (in Russian).

⁷ V. Lukonin, *The Culture of Sassanid Iran*, Moscow, 1969.

⁸ On the cult of Mithra, see S. Makalatia, *The cult of the god Mithra in Georgia*, *Bulletin of the State Museum of Georgia*, 1927, III; K. Kekelidze, *Christianity and Mithraism*, *Studies in the History of Old Georgian Literature*, II, 1945. In connection with the cult of Mithra in Nekresi, see L. Chilashvili, *The Pagan Houses of Prayer of Nekresi*, Tbilisi, 2000 (in Georgian).

sun. The divine identicalness of Mithra and the sun is well known. Sul Khan-Saba Orbeliani was aware that Mithra in Old Persian was the sun. As to the second part (*b*), it must denote the Old Persian *baga* ('god'), in the address *upalō* ('Lord') (8, p.82)⁹. Therefore, the abbreviated *m-b* should read *Mithra-baga*, in Georgian "the Sun-Lord". The inscription should be decoded "Mithra *baga* (the Sun Lord) this vessel I (name) have planted..." The purpose of planting the jar must have been stated in the lost part. It is doubtless of offering character, connected with some festive ritual; the jar may have contained ritual wine.

In this connection it is highly interesting to recall the aguna, surviving in popular belief as the patron god of vine-growing, its cult surviving in Western Georgia, especially in Guria (9;10)¹⁰. Traditionally, wine was a holy drink, without which birth, christening, wedding or funeral were not marked. Hence the festival of wine and grapes was especially popular from ancient times. Aguna is a New Year ritual in honour of the god of grapes ("The Explanatory Dictionary of the Georgian Language"). One part of the ritual is held in the wine cellar. A cooked pig's head is brought to the wine jar; the head is beaten under the accompaniment of a relevant text. The involvement of the pig in the ritual, performed in the period of Christmas and the New Year, necessarily brings us to the cult of Mithra, on whose birth – 25 December – the slaughtering and offering of swine began, surviving to the present at Nekresoba festival. On the one hand this day is the festival of grapes (incidentally, another name of aguna is angura, denoting grapes in Persian), and on the other, it appears to be connected with Mithra. I believe this echoes the wine-jar inscription devoted to Mithra, discovered – of all places – at Nekresi, known for its worship of Mithra.

The Old Persian word *baga* ('god') is not attested in Georgian sources. *Bagini* does occur – quite frequently, for that matter. Its initial form is *bag* (11, p. 28; 12, p. 225)¹¹. *Bagini* is defined as "a temple of idols", "altar". The Old Persian term is assumed to have

⁹The Book of the Acts of Ardashir, the Son of Papak, translated from the Pahlavi, with a study and vocabulary by Teo Chkheidze, Tbilisi, 1975 (In Georgian).

¹⁰G. Chitaia, Aguna, The Georgian Soviet Encyclopedia, vol. I; V. Bardavidze, Aguna-Angura, in *Dzeglis megobari*, 1967, #16 (In Georgian)

¹¹I. Abuladze, Dictionary of the Old Georgian Language, 1973.

been borrowed from Median (12, p. 226)¹². *Bagini* occurs in Old Georgian texts and is attested in place names as well, e.g. the Bagineti near Nekresi, in the upper reaches of the river Cheleti. Here, ruins of a building and part of a wall are in evidence (13, p. 64)¹³.

If the above hypothesis is acceptable, we shall be dealing with the reconstruction of a religious formula of the pre-Christian period, and the assignment of the inscription itself to the pre-Christian period cannot be disputed.

The openness of the upper part of *b* in the Nekresi wine jar inscription may constitute a deviation from Old Georgian palaeographic norms. However, if we take into consideration the peculiarity of the technique of joining the upper arc of the letter scratched on the rim of the jar, the openness of the upper part of the letter cannot stand in the way of the proposed conclusion. The more so that openness of the upper part of *b* is repeatedly attested in earlier (5th-6th cent.) inscriptions too (14, pp. 85, 93)¹⁴.

Such promotion of the cult of the sun – and respectively of Mithra – in Nekresi should be considered a natural development. The environs of Nekresi were distinguished from ancient times for the abundance of cults: a house of prayer dedicated to the heavenly bodies has been attested here, as well as a Mithraeum, converted into a Christian church, and a large-scale architectural monument: a fire temple (15, pp. 44, 60)¹⁵. The setting of such monuments clearly points to the predominance of pagan religion among the population of the ancient Georgian city, causing bitter confrontation on religious ground. This is demonstrated well by *The Life of Abibos Nekreseli*, including the extant fragmentary inscription on the rim of a wine jar, the latter falling victim to religious strife.

¹²M. Andronikashvili, Essays on Iranian-Georgian Linguistic Contacts, 1966 (in Georgian, with an English summary).

¹³L. Chilashvili, Cities in Feudal Georgia, 1968 (in Georgian).

¹⁴Inscriptions on Stone. Compiled and edited by N. Shoshiashvili, Tbilisi, 1980 (in Georgian).

¹⁵L. Chilashvili, The Pagan Temple of Nekresi, Tbilisi, 2000 (in Georgian).

As noted above, Georgian letters on the rim of a wine jar have been discovered in Urbnisi too, belonging to the early period of the establishment of Christianity. The *k* of the inscription doubtless denotes Christ (in Georgian *kriste*), as well as the cross carved on the

other wine jars point to their being the property of the church. By the way, all this is attested in the wine cellar of Urbnisi, whose lower layer is of the classical, pre-Christian period, serving cult purposes – even an Aramaic word is carved on the rim of one wine jar. A trace of religious continuity is clearly visible at the site and on the vessel (jar) that must have been of definite significance for the strengthening of the religious faith. Did the Lord not say: 'You must go, for this man is my chosen instrument to bring my name before the nations and their kings, and before the people of Israel, (Acts, 9.15).

Levan Chilashvili

წარწერა ქვევრის პირზე ნეკრესიდან

(და კიდევ ერთხელ მიიხრახ კულტისათვის
საქართველოში)

ქვევრის პირის ნატეხი, ზედ შემორჩენილი ქართული წარწერის ფრაგმენტით, აღმოჩნდა 1987 წ. ნეკრესის ნაქალაქარის „ნაგებების“ უბანზე. აქ საველე სამუშაოები საქართველოს სახემწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ წამოიწყო 1986 წელს, მთლიანად ნაქალაქარის შესწავლას კი შეუდგა 1984 წლიდან ამ წერილის ავტორის ხელმძღვანელობით.

„ნაგებების“ უბანი დაიხვერა ექსპედიციის საველე საქმიანობის დაწყებისთანავე და ზედაპირული ნიშნებით, სადაც დიდრონი ქვებით ნაშენი კედლის ფრაგმენტები იყო დადასტურებული, ცხადი ხდებოდა, რომ საქმე უნდა გვექონოდა რაღაც მნიშვნელოვან ძეგლთან. მართლაც, პირველივე საველე სეზონით მეტად საყურადღებო მასალები იქნა აღმოჩენილი, რომელთა შორის უნდა დავასახელოთ ხუთი ქართული წარწერიანი ქვა, რომლებიც მეორადი გამოყენებით იყო ჩატანებული კედლების მშენებლობისას. გათხრების ადგილი, სადაც წარწერიანი ქვები და ქვევრის პირია დადასტურებული, მარანს წარმოადგენდა. დაკავებული ჰქონდა 200 კვ.მ. ფართის ოთხკუთხა ნაგებობა. კედლების პერიმეტრზე ხუთი საწნახელი იყო მოწყობილი, მთელ ფართობზე კი ქვევრები იყო ჩადგმული. არქეოლოგიური მონაპოვარი, ძირითადად კერამიკა, ახ. წ. პირველი საუკუნეებისაა, ჭარბობს II-IV საუკუნის ნაწარმი. კედლების მშენებლობაში ორი ფენის გამოყოფაა შესაძლებელი. ზედა ფენა, რომელსაც მიეკუთვნება საწნახლები და დასავლეთის მხრიდან მოწყობილი თაღოვანი შესასვლელი, მეოთხე საუკუნით შეიძლება დათარიღდეს. მარნის სპეციფიკურობის გამო, რაშიც ვგულისხმობთ ქვევრების ჩადგმის პროცესში ღრმა ორმოების ამოღებას, ადრინდელი ფენები დარღვეულია და მონაპოვარი მასაღის დათარიღება მხოლოდ პარალელუბის მეშვეობით არის შესაძლებელი. ქვევრები ორივე ფენის საკუთრებაა, თუმცა ზედა ფენის მარანი უფრო მასშტაბურია საწნახლებიანი სივრცით და ქვევრების რაოდენობით. ჩვენთვის

საინტერესო წარწერიანი ქვევრის ფრაგმენტი თუ რომელ ფენას მიეკუთვნება, დანამდვილებით ამის თქმა ჭირს.

მარნის ტერიტორიაზე გათხრა მიმდინარეობდა 1986-87 წლებში და დიდი ხარვეზის შემდეგ, 1996 წელს. ბოლო კამპანიისას, აღმოჩნდა ქვევრის პირის კიდევ ერთი ნატეხი, რომელიც აღდგა ადრე ნაპოვნ წარწერიან ფრაგმენტთან და შედარებით მეტი, თუმცა არა სრული, ინფორმაცია მივიღეთ წარწერის შესახებ.

ქვევრის კედელი მოწითალო-მოყავისფროა, უხეში ნამუშევარია და ვერც გამოწვით გამოირჩევა. შიდა ნაწილი ჩამოტვრეულია, კედის სისქე არ იზომება, პირის სიგანეა 9 სმ. ასოები ამოკაწრულია სველ თიხაზე, გამოწვამდე. ასოების სიმაღლე მერყეობს 1,5-2,0 სმ შორის. განლაგებულია ორ რიგად.

პირველი რიგი: მ-ღ ოსწ ო-ძ

მეორე რიგი: ოც ოძღ

წაკითხვა: მ-ბ ესე ჭური მე... დავრგე

წარწერა იწყება ორი დაქარაგმებული ასოთი (მ-ღ). „მე“-ს შემდეგ კიდევ არის ერთი ასონიშნის ქვედა რკალი, დანარჩენი მოტეხილია. სავარაუდოდ, „მე“-ს შემდეგ შეიძლება ვიგულისხმოთ დამწერის სახელი - „ესე ჭური მე...“ მეორე რიგის „დავრგე“ მოქმედებას გამოხატავს და წარწერა, ალბათ აქ არ უნდა შეწყვეტილიყო. მოსალოდნელია აღნიშნული ყოფილიყო, რა მიზნით „დაირგო“ ჭური (პირველი ფრაგმენტი გადახატვის შემდეგ გაირეცხა ქიმ-ლაბორატორიაში. მეორე სტრიქონის ორის ასო - ლფ თითქმის აღარ ჩანს).

ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში, ორიგინალურსა თუ თარგმნილში, ჭური, როგორც სადვინე ჭურჭელი, მაინცდამაინც არ ფიგურირებს. „შუშანიკის წამებაში“, ასევე „ბიბლიის“ თარგმანებში „ჭურჭელი“ და „ჭურჭერია“. ის გვხვდება „აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრებაში“, მოხსენიებულია

ლეონტი მროველის თხზულებაში ჩართულ ნინოს ცხოვრების ტექსტში და „სახარების“ ქართულ თარგმანში (საქმე, 9, 15).

ნეკრესის წარწერაში ნახსენები „ჭური“, როგორც სადვინე ჭურჭელი, ალბათ უძველესია ამ სახის ტერმინთა შორის, რომლიდანაც ჩანს განვითარებული „ჭურჭელი“ და „ჭურჭერი“. როგორც ივ. ჯავახიშვილს აქვს გამორკვეული, „ჭურჭელი ძველ ქართულში იარაღს ნიშნავს“.

საყურადღებოა, რომ ნეკრესის რეგიონში და საერთოდ კახეთში, მიწაში დაფლული ღვინის ჭურჭლის სახელად „ჭური“ დღეს არ იხმარება. აქ ყველგან ქვევრია გავრცელებული. აქვე უნდა გაეიხსენოთ, რომ წარწერიანი ქვევრის პირი დადასტურებული გვაქვს ურბნისის ნაქალაქარის გათხრებისასაც VI ს. მარნის ფენაში, რომელზედაც ლივატურით სამი ქართული ასოა გამოსახული „ქჭე“². სავარაუდო წაკითხვაა: „ქრისტეს ჭური ესე“.

მეტად საინტერესოა წარწერაში მოქმედების აღმნიშვნელი სიტყვა „დავრგე“. ის დღევანდელი ქართული მეტყველებისათვის ასეთ კონტექსტში მიუღებელია. თანამედროვე ქართულისთვის ბუნებრივი არაა ჭურის „დავრგვა“. ჩვეულებრივ ამბობენ - „ქვევრი ჩავდგი“, „ქვევრი ჩავაგდე“. „დავრგვა“ მხოლოდ მცენარეებზე ითქმის. როგორც ჩანს, „ჭურის დავრგვა“ ადრინდელი მეტყველების ნორმებს შეესაბამება.

დიდად სამწუხაროა, რომ ჩვენ მხოლოდ წარწერის ფრაგმენტი და შემოგერჩა და სრული ინფორმაციის მიღება მისგან შეუძლებელია. ხაველე სამუშაოების განხორციელებისას, კარგად არის დაფიქსირებული ამ უბნის ტრაგიკული ბოლო, როგორი სისასტიკით იყო მარანი განადგურებული - ქვევრები საგულდაგულოდ იყო ჩაღვრილი, შიგ ყვარა დიდრონი ქვები, ერთ ში ტარწამძვრალი რკინის ცულიც იყო დადასტურებული. ეტყობა ქვევრის დამტვრევისას ჩაუვარდათ. ერთი ქვევრი გადაწვენილი იყო მიწაში. ვიღაცას უცდია მისი ამოღება, მაგრამ გასტეხია და მიუტოვებიათ. ეს, ცხადია, მომხდურს ვერ დაბრალებდა. აი, ამ ნამტვრევებში იყო დადასტურებული წარწერიანი ქვევრის პირის მეორე ნატეხი.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბ., 1946, გვ. 151.

² ლ. ჭილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964, გვ. 115, ტაბ. X-XXX-3.

ნერესს პაიკულის წარწერა: „მე მაზდას თაყვანისმცემელი უფალი ნერსე... ვაჟი მაზდას თაყვანისმცემელი შაპურიხა...“⁷

ანალოგიური ფორმულებია მოცემული სასანიანი მეფეების სახელით მოჭრილ მონეტებზეც⁸.

დასვენა ერთადერთი შეიძლება გამოვიტანოთ: მსგავსად ქრისტიანობის ხანის წარწერებისა, მაზდაურ პერიოდშიც ჩამოყალიბებულია მიმართვის ფორმულა, რომლის აღნიშვნაც საავალდებულო ჩანს.

დავუბრუნდეთ ჩვენს წარწერას. ქარაგმის ქვეშ მოთავსებული ორი ასო (მ-ბ) ორი სიტყვის შემოკლება უნდა იყოს. თუ გავითვალისწინებთ წინაქრისტიანული ხანის ნეკრესის ცეცხლთაყვანისმცემლობის კულტის აღმსარებლობას, წარწერის ადრესატად შეიძლება ვადიაროთ მითრა, აპურამაზდას პოპულარული იაზატი (უახლოესი დამხმარე), რომელიც ასევე გავლენიანი ჩანს საქართველოში და კერძოდ, ნეკრესში⁹. ქარაგმის პირველი ასო (მ) უნდა აღნიშნავდეს მითრას, ასევე მზეს. მითრას და მზის ღვთაებრივი იგივეობა კარგადაა ცნობილი. საბა ორბელიანმა¹⁰ იცის, რომ მითრა „ძველი სპარსულის ენით მზეა“. რაც შეეხება მეორე ნაწილს (ბ), ის უნდა აღნიშნავდეს ძველ სპარსულ ბაგა-ს (ღმერთი), მიმართვაში „უფალო“¹¹. მაშასადამე, დაქარაგმებული შ“ბ უნდა წაეკითხოთ: „მითრა ბაგა“, ქართულად: „მზეო უფალო“. წარწერა უნდა გაიშიფროს: „მითრა ბაგა (მზეო უფალო) ესე ჭური მე (სახელი) დაერგე...“ დაკარგულ ნაწილში იქნებოდა, რა მიზნით დაირგო ჭური. ეს უდაოდ მიძღვნილი ხასიათისაა, რომელიც, სადღესასწაულო რიტუალთან დაკავშირებით, შესაძლოა, ქვევრში ზედაშის ღვინო

⁷ В. Луконин, Древний и ранне-средневековый Иран, 1987, გვ. 163-170.

⁸ В. Луконин, Культура сасанидского Ирана, М. 1969, ст. 163-185.

⁹ მითრას კულტის შესახებ საქართველოში, იხ. ს. მაკალათია, ღვთაება მითრას კულტი საქართველოში, სს მუზეუმის მოამბე, 1927, III; კ. კეკელიძე, ქრისტიანობის და მითრის მიხედვით, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, 1945. ნეკრესში მითრას კულტთან დაკავშირებით იხ. ლ. ჭილაშვილი, ნეკრესის წარმართული სამლოცველოები, თბ. 2000 წ.

¹⁰ „არდაშირ პაპაკის ძის საქმეთა წიგნი“, ფალაურიდან თარგმნა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო თეო ჩხეიძემ, თბ. 1975, გვ. 82.

ინახებოდა.

აღნიშნულთან დაკავშირებით უადრესად საინტერესოა გავიხსენოთ მევენახეობის მფარველ ღვთაებად ხალხურ რწმენაში შემორჩენილი აგუნა, რომლის კულტიც დასავლეთ საქართველოშია შემორჩენილი, განსაკუთრებით კი გურიაში¹². ღვინო ტრადიციულად წმინდა სასმელი იყო და მის გარეშე დაბადება, ნათლობა, ქორწილი თუ დაკრძალვა არ ჩატარდებოდა. ამდენად, ღვინის და ყურძნის დღესასწაული, გამორჩევით პოპულარული იყო უძველესი დროიდან მოყოლებული. აგუნა - „ყურძნის ღვთაების პატივსაცემი საახალწლო რიტუალია“ („ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“), რომლის ერთი ნაწილი მარანში მომდინარეობს. ქვევრთან მიაქვთ მოხარშული ღორის თავი, რომელსაც ურტყამენ და სათანადო ტექსტს ევებებიან. ღორის ჩართვა რიტუალში, რომელიც სრულდებოდა შობა-ახალი წლის პერიოდში, აუცილებლად გვაგულისხმებინებს მითრას კულტს, რომლის დაბადების დღეს - 25 დეკემბერს იწყებოდა ღორების დაკვლა და შეწირვა, რაც დღემდე არის შემორჩენილი ნეკრესობის დღესასწაულზე. ეს დღე ერთი მხრივ ყურძნის დღესასწაულია, სხვათაშორის აგუნას მეორე სახელია ანგურა, რაც სპარსულად ყურძენს ნიშნავს, და მეორე მხრივ კი მითრასთან ჩანს დაკავშირებული. აღნიშნული, ვფიქრობ ეხმაურება მითრასადმი მიძღვნილს, ქვევრის წარწერას, მაინცდამაინც ნეკრესში აღმოჩენილს, რომელიც მითრას საკულტო ღმერთმსახურებით არის გამორჩეული.

ძველსპარსული სიტყვა „ბაგა“ (ღმერთი) ქართულ წყაროებში არ ჩანს. გვხვდება, საკმაოდ ხშირადაც, „ბაგინი“, რომლის პირველადი ფორმაა ბაგ (ბაგ)¹³. „ბაგინი“ განმარტებულია როგორც „კერპთა ტაძარი“, „ბომონი“, სამსხვერპლო. ვარაუდობენ, რომ ძველირანული ტერმინი მიდიურიდან არის ნასესხები¹⁴. „ბაგინი“ გვხვდება ძველ ქართულ ტექსტებში და დადასტურებულია ტოპონიმიკაშიც, გავიხსენოთ მაგალითად მცხეთის ბაგინეთი. „ბაგინი“ არის ადგილის სახელი ნეკრესთან

¹² გ. ჩიტაია, აგუნა: ქსე, ტ. I; ვ. ბარდაველიძე, აგუნა-ანგურა: „ძველის მეგობარი“, 1968წ., №16.

¹³ ი. აბულაძე, ძვ. ქართული ენის ლექსიკონი, 1973, გვ. 28; მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, 1966, გვ. 225.

¹⁴ მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, გვ. 226.

ახლოსვე მდინარე ჩელთის ხეშო წელში. აქ შენობის ნანგრევები და ზღუდის ნაწილიც არის დაფიქსირებული¹⁴.

თუ ხეშოთ შემოთავაზებული ვარაუდი მისაღებია, საქმე გვექნება წინაქრისტიანული ხანის რელიგიური ფორმულის აღდგენასთან და თვით წარწერის მიკუთვნება წინაქრისტიანული ხანისადმი საკამათო შეიძლება არ იყოს.

ნეკრესის ქვევრის წარწერაში ძველი ქართული პალეოგრაფიული ნორმებიდან გადახვევა შეიძლება "ბ"-ს თავგახსნილობა იყოს. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ ქვევრის პირზე ამოკაწრულ ასონიშნის ზედა რკალის გადაბმის ნაწილზე მიერთების ტექნიკური შესრულების თავისებურებას, თავგახსნილობა შემოთავაზებული დასკვნის დამაბრკოლებლად არ გამოდგება. მით უმეტეს, რომ "ბ"-ს თავგახსნილობა არაერთხელ არის დაფიქსირებული, ადრეულ, V-VI სს. წარწერებშიც¹⁵.

მზის და შესაბამისად მითრას კულტის ასერიგად წინ წამოწევა ნეკრესის პირობებში კანონზომიერ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს. ნეკრესის მიდამოები უძველესი დროიდანვე გამოირჩევა კულტების სიჭარბით – აქ დადასტურებულია ციური მნათობებისადმი მიძღვნილი სამლოცველო, ასევე მითრეუმი, რომელიც ქრისტიანულ ეკლესიად არის გადაკეთებული და მასშტაბური არქიტექტურული ძეგლი – ცეცხლის ტაძარი¹⁶. ასეთი ძეგლების გარემოცვით აშკარად იგრძნობა ძველი ქართული ქალაქის მოსახლეობის წარმართული რწმენის მოჭარბება, რაც გამხდარა მიზეზი რწმენის თაობაზე მძაფრი დაპირისპირებისა. „აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრება“ ამის შესანიშნავი დადასტურებაა. მატერიალური საბუთიანობის ღირებულება გააჩნია ასევე ნეკრესში აღმოჩენილ წარწერებს, მათ შორის კი წერილში განხილულ ქვევრის პირზე ფრაგმენტულად შემორჩენილ

¹⁴ ლ. ტილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. 1968, გვ. 64.

¹⁵ ლაპიდრული წარწერები, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, 1980, გვ. 85, 93.

¹⁶ ლ. ტილაშვილი, ნეკრესის წარმართული სამლოცველოები, გვ. 44, 60.

წარწერას – რელიგიური შუღლის უშუალო მსხვერპლს.

როგორც ხეშოთ, ერთგან მოვიხსენიეთ, ქვევრის პირზე ქართული ასოები ურბნისშიაც არის აღმოჩენილი და ის ქრისტიანობის დამკვიდრების ადრეულ პერიოდს განეკუთვნება. წარწერის „ქ“ უღაოა ქრისტეს აღნიშნავს, ისევე როგორც სხვა ქვევრებზე ამოჭრილი ჯვარი ეკლესიის საკუთრებაზე მიუთითებდა. სხვათაშორის, ეს ყველაფერი დადასტურებულია ურბნისის იმ მარანში, რომლის ქვედა ფენა ანტიკური, წინაქრისტიანული ხანისაა და ისიც საკულტო – ერთი ქვევრის პირზე არამეული სიტყვაცაა ამოჭრილი. აშკარად ჩანს რელიგიური მემკვიდრეობითობის ნაშთი იმ ადგილზე და იმ ჭურჭელზე (ჭურხე), რომელსაც გარკვეული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა რელიგიური მრწამსის განმტკიცებისათვის, აკი მესია შენიშნავდა: „მოვედ შენ, რამეთუ მე ჭური რჩეული მიპოვნის იგი, რაითა ზე აქუნდეს სახელი ჩემი წინაშე ყოველთა წარმართთა და მეფეთა და მთავართა, ძეთა ისრაელისათა“ (საქმე, 9, 15).

ლევან ტილაშვილი

ON THE LIFE OF GRIGOL KHANDZTELI

Issue #42 of the Russian-language magazine *Simvol* (Paris, 1999) features the Russian translation of Giorgi Merchule's *The Life of Grigol Khandzteli*, made by Archpriest Ioseb Zeteishvili. The first translation of this brilliant text of medieval Georgian literature was made by Professor Nicholas Marr (1911). The new Russian publication has an inspiring Preface by the translator. The reader is offered the English translation of the Preface, made by Arrian Tchanturia.

Editor

In one of the recent Russian church editions the complex of monasteries that came into being on the initiative of Grigol Khandzteli (Gregory of Khandzta) in Southern Georgia was called the Georgian Thebais. This designation appears to be fairly apt, given the scope of monastic construction and the spirit of the founders and inmates of these cloisters whose preceptor and father was Grigol Khandzteli.

However, the subsequent history of the creation of Grigol Khandzteli and his pupils prompts a different comparison – The Klarjeti deserts and related monasteries could also be called Georgian Atlantis. Less than a century within the decease of Grigol Khandzteli, the compiler of his *Life*, the Russian translation of which is offered to the readers of *Simvol*, noted: "However, at present their miracles have been cast into deep oblivion because of the long time past – the good deeds and chaste life of those wondrous beatific men, those who shone like morning stars of the heavenly world under this seeming and transient sun".

And this was written at a time when, according to the author's evidence, Grigol Khandzteli's "pupils and pupils of pupils" of his associates were still alive. Subsequently the words of the biographer of the great Georgian ascetic proved not only to be a statement of a fact but a kind of prophesy. For after some time the "depth of

GEORGIAN STUDIES IN FOREIGN EDITIONS

oblivion", from which he saved the "lives and names of a number of Georgian ascetics of the 8th-9th centuries, engulfed them again and for many centuries.

This of course was primarily due to the historical fate of Georgia filled with disasters. In the *Life of David King of Kings*, printed in the jubilee, 40th, issue of *Simvol*, we find characteristic and significant words in this context to the effect that the Turks who had devastated Georgia in the 1080s, among other ravages, "burnt down... the wilderness of Klarjeti as well". It is safe to say that such fate befell these monasteries many times. And in the 17th century this region, i.e. all these localities of Southern Georgia remained for a long time part of the Ottoman empire, the entire Christian population having been expelled from the territory.

According to specialists, in the 18th-19th centuries even experts did not know the identity of the Grigol Khandzteli entered in the church calendar. Thus, for example, Platon Ioseliani, the author of the *History of the Georgian Church*, confusing the Georgian ascetic of the 8th-9th centuries with an Armenian hierarch of the 15th century, wrote in 1853: "Indeed, I do not know who this saint was and when he lived. The *Life* of him whose feast is celebrated by the Georgian Church on the 5th of October has not come down to us. Under this name I only found in Armenian histories Grigor Hanzohati who lived in 1411".

Only a few representatives of this Atlantis managed to escape oblivion and were preserved over the centuries in the historical memory of their people and their church. But not in connection with the Georgian Thebais that had sunk into non-existence but in a different line, so to speak. These persons were the saintly Orthodox king and martyr Ashot the Kuropalates (†862), the author of anti-heretical writings, Arsen the Great, Catholicos of Georgia (†887), and his spiritual brother and coeval, the Holy Metropolitan of Atsquri, Eprem the Great, the wonder-worker.

It was only in 1911, when the great scholar Nicholas (Niko) Marr published in Saint Petersburg, with a Russian translation and study, *The Life of Grigol Khandzteli*, the hitherto only manuscript discovered by him in the autumn of 1902 in the Monastery of the Cross near Jerusalem, that this wonderful world of Old Georgian holiness, in which there are so many peculiar and at the same time

common features to the entire Christian asceticism, again occupied its place in the history of Georgian spirituality, statehood and culture.

Niko Marr's discovery is notable in three aspects.

First, it returned to Georgia and all lovers of her culture one of the best works of its national literature throughout its history. Secondly, it brought to light one more – perhaps the most striking proof of the great monastic, ascetic culture of Georgia, rich in facts names and descriptions. But perhaps the third aspect is most important: this work brought to light the source and principles of the spiritual, political, national and cultural progress that characterized the life of Georgia in the 8th-9th centuries. Georgia, which exists at the present time and which – though with considerable and tragic losses and falls – withstood 700 years of struggle (13th-20th centuries) to preserve her unique religious, national and cultural identity, was to a large extent created by the genius and exploit of a single person whose picture we presented in the 40th issue of *Simvol*, namely, David the Builder, who wonderfully summed up the four centuries of labours and efforts of his predecessors in all spheres of national life.

Like during the excavation of some historic building, *The Life of Grigol Khandzteli* reveals to us the foundation on which this work of four centuries rests – an astonishing union of praying asceticism of monks who had renounced this world and the profound piety of laymen, and especially the princes of this world, rulers of Georgian lands, contemporaries and spiritual children of Grigol Khandzteli.

There are quite a few examples of this piety and admiration for Grigol Khandzteli as a spiritual leader in the *Life*. But perhaps the most touching expression of submission to the holiness of the archimandrite of Khandzta is the request of King Guaram the Kuropalates to be buried at the feet of his spiritual and godfather Grigol.

By his birth (hailing from a noble family), by his striving for life in the lap of nature, full of labours and privations – this inclination appearing in him early and lasting to extreme old age, for Grigol lived 102 years – by an extraordinarily large number of outstanding pupils, greatest authority whose light reached all the corners of his

native land and before which both king and common peasant equally bowed their heads, Grigol Khandzteli presents an example of a Georgian variety of the type of Christian ascetic represented in various countries and at different times by Anthony the Egyptian, Benedict of Nursia, Bernard of Clairvaux and Sergei Radonezhski. But in Georgia Grigol Khandzteli remained a unique phenomenon – never recurring, as never did the historical conditions that engendered him.

Resting solely on his own authority of catholic spiritual father and rising above all manner of divisions, he embodied the future unity of the Georgian nation, which for many of his compatriots, even hundreds of years later, remained an ideal hard to comprehend. He had the gift of creating an atmosphere in which a divided nation which had hitherto never lived in a united family showed obedience to the spiritual power residing in Saint Grigol.

It is probably not fortuitous that in the *Life of Grigol Khandzteli* we come across the extension for the first time of the designation of Kartli – one of the regions of Georgia – to the entire Georgia – the first claim to the unity of the Georgian people. Giorgi Merchule, the author of the *Life*, gives the following wording: "Georgia is reckoned to consist of those spacious lands in which church services are celebrated and all prayers said in the Georgian tongue. Only the *Kyrie-eleison*, which means 'Lord, have mercy', or 'Lord, be merciful to us', is pronounced in Greek".¹

Marr's discovery and publication brought back to Georgia the memory of one of her greatest sons. The just Lord, bringing many misfortunes for the sins of the residents of this country, at the same time never forgot to endow her with His favours. But nevertheless, of the many gifts granted by God to the Georgian people the most wonderful is the never-ending train of great men of diverse ranks and callings, stretching over the centuries of Georgian history. The deeds and fame of some failed to find room within their native confines: Peter, the celebrated Bishop of Mayuma – one of the presumed authors of the Areopagitic corpus; Euthymius of Iberia, spiritual leader of Athos, the creator of the famous version of *Barlaam and Ioasaph*; the great monarchs David and Tamar; Shota Rustaveli, the creator of *The Man in the Panther's Skin*; the great martyr

¹ The translation of the quotation is borrowed from D. M. Lang's *Lives and Legends of the Georgian Saints*, London, George Allen and Unwin, 1956, p. 148.

Ketevan; the King-warrior Erekle II. Others are known only in their homeland, yet their exploits and services are by no means smaller. Grigol Khandteli doubtless ranks among first-rate figures of Georgian history. It was not without reasons that God was pleased to call twice: once on an outstanding writer, and on the other occasion on an eminent scholar to save his name and feat.

As noted above, N. Marr supplied the first edition of the manuscript he had discovered with a Russian translation. However, his primary aim was apparently to convey the contents of this old story, not considering it necessary to render it with all the stylistic peculiarities of the original. I have ventured to make up this short-coming of the eminent scholar by making a new translation which is offered to the reader.

Archpriest Ioseb Zeteishvili

ბრიტოლ ხანძთელის ცხოვრების შესახებ

პარიზში 1999 წელს გამოცემულ რუსულენოვან ჟურნალ „სიმბოლოს“ 42-ე ნომერში გამოქვეყნდა X საუკუნის ქართული აგიოგრაფიული თხზულების - გიორგი მერნულეს „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ახალი რუსული თარგმანი შესრულებული დეკანოზ იოსებ ზეთეიშვილის მიერ. პირველი რუსული თარგმანი შუასაუკუნეების ქართული ლიტერატურის ამ ბრწყინვალე ძეგლისა ეკუთვნის პროფესორ ნიკო მარს. (1911 წ). ახალ პუბლიკაციას წინ უძღვის მთარგმნელის შთამბეჭონებელი წინასიტყვაობა, რომლის ქართულ თარგმანსაც, შესრულებულს დოც. მაკა ელბაქიძის მიერ ვთავაზობთ ჩვენი ჟურნალის მკითხველს.

რედაქტორი

ერთ-ერთ თანამედროვე რუსულ გამოცემაში გრიგოლ ხანძთელის ინიციატივით სამხრეთ საქართველოში დაარსებული ეკლესია-მონასტრები ქართულ თებებიდან იხსენიება. მსგავსი სახელწოდება სრულებითაც არ არის მოულოდნელი, თუ გაითვალისწინებთ სამონასტრო მშენებლობის მასშტაბებს და აღნიშნული საგანების დამაარსებელთა და მკვიდრთა სულისკეთებას, რომელთა წინამძღვარიც გრიგოლ ხანძთელი გახლდათ. მაგრამ მამა გრიგოლისა და მის მოწაფეთა მოღვაწეობის შემდგომ ისტორიას სხვა შედარებამდეც მივყავართ. კლარჯეთის უდაბნოს და იქ განლაგებულ მონასტრებს შესაძლოა, ქართული ატლანტიდაც კი ვუწოდოთ. გრიგოლ ხანძთელის გარდაცვალებიდან ერთ საუკუნესაც კი არ გაეუღო, როცა წმინდა მამის „ცხოვრების“ ავტორი აღნიშნავდა: „არამედ აწ სასწაულნი მათნი უამთა სიმრავლისგან მიეცნეს სიღრმესა დაეიწყებისასა. ყოვლად სახსენებელთა განსაკვირვებელთა ნეტართა კაცთა საქმენი კეთილნი და ცხოვრება უბიწოა, რომელნიცა იგი ბრწყინვიდეს, ვითარცა მთიებნი ზეცისა სამყაროსა, ხილულსა ამას და განქარებებადსა მზესა ქვეშე“.

ეს სიტყვები დაიწერა იმ დროს, როდესაც, ავგორის თქმით, ჯერ კიდევ ცოცხალი იყვნენ მამა გრიგოლისა და მის თანამომარეუთა „მოწაფენი და მოწაფეთა მოწაფენი“. უდიდესი ქართველი მოღვაწის ეს სიტყვები არა მარტო უაქვის კონსტაგაციია, არამედ მომავლისათვის გარკვეული წინასწარმეტყველებაც კი

როგორც თავისი წარმომავლობით (იგი დიდგვაროვანთა ოჯახიდან გახლდათ), ისე ადრეულ სიყმაწვილეშივე განმკლავებული და ღრმა მოხუცებულობამდე (მაშა გრიგოლმა 102 წელი იცხოვრა) შენარჩუნებული დაუღალავი მოღვაწეობისაღმი სწრაფვით, ღირსეულ მოწაფეთა რაოდენობით და იმ უზარმაზარი ავტორიტეტით, რომელიც მისი მშობლიური ქვეყნის ყველაზე შორეულ ნაწილებსაც კი სწვდებოდა (და რომლის წინაშეც ქედს იხრიდა ყველა – მეფე იქნებოდა ის თუ უბრალო გლეხი), გრიგოლ ხანძთელი გვევლინება ქრისტიანი მოღვაწის იმგვარ გიჟად, რომელსაც სხვადასხვა ქვეყანაში და სხვადასხვა ეპოქაში წარმოადგენდნენ: ბერნარ კლერვოსელი, ანტონ მეგვიკელი, ბენედიქტე ნურსიელი, სერგი რადონეჟსკი და სხვანი. მაგრამ ქართულ სინამდვილეში გრიგოლ ხანძთელი დარჩა უნიკალურ მოვლენად, რომელიც აღარასოდეს განმეორებულა, ისევე როგორც უნიკალური გახლდათ ის ისტორიული პირობები, რომლის წიაღშიც გრიგოლ ხანძთელის ფენომენი იშვა.

ეყრდნობოდა რა მხოლოდ თავის, საყოველთაო სულიერ მამის, ავტორიტეტს და მადლდებოდა რა ყოველგვარ განკერძოებულობაზე, გრიგოლ ხანძთელი ასახიერებდა ქართველი ერის მთლიანობას, რაც ბევრი მისი თანამემამულისათვის ასწლეულების შემდგომაც ძნელად მისაწვდომი იდეალი გახლდათ. მას ჰქონდა გასაოცარი ნიჭი განსაკუთრებული ავტოსუფროს შექმნისა, რომლის წიაღშიც გაყოფილი ერი, რომელიც მანამდე ერთიან სახელმწიფოდ არასოდეს უცხოვრია, ერთ მტკიცე ოჯახად მოჩანდა და ეს უკანასკნელი კი უდიდეს მოწინააღმდეგეებსა და მორჩილებას უცხადებდა იმ სულიერ ძალას, რაც წმინდა გრიგოლში იყო დავანებული.

შემთხვევითი არ არის ის ფაქტი, რომ სწორედ „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ ვხვდებით პირველად საქართველოს ერთ-ერთი უთხის, ქართლის სახელწოდებას მთელი ქვეყნის, მთელი საქართველოს აღმნიშვნელად და ეს გახლავთ პირველი ხმამაღალი განცხადება ქართველი ხალხის ერთობისა. ნაწარმოების ავტორი, გიორგი მერჩულე ამ ფაქტთან დაკავშირებით შემდეგ ფორმულირებას გვაძლევს: „არამედ ქართლად ფრიადი ქვეყანაა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ეპაი შეიწირვის და ლოცვაა ყოველი აღესრულების. ხოლო „კურიელიისონი“ ბერძულად ითქუმის, რომელ არს ქართულად: „უფალო, წყალობა ყავ“, გინა თუ „უფალო, შეგვიწყალებ“.

ნიკო მარის აღმოჩენამ და პუბლიკაციამ კვლავ დაბრუნა საქართველოს თავისი ერთ-ერთი საუკეთესო შვილის სახელი. მართლაც, სამართლიანმა ღმერთმა, რომელმაც ამ ქვეყნის მკვიდრი ცოდვითა წილ მრავალჯერ არაერთი მძიმე განსაცდელი მოუვლინა, იმავდროულად წყალობაც არ მოაკლო მას. მაგრამ უფლის მოწყალეხათაგან ყველაზე მნიშვნელოვანი გახლავთ დაუსრულებელი მწკრივი სხვადასხვა წოდებისა და მისწრაფებათა მქონე დიდებული ადამიანებისა, რომელთა სახელებითაც მდიდარია საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი ისტორია. მათი საქმენი და დიდება კი არასოდეს ჩაგეულა ოდენ მშობლიური ქვეყნის ფარგლებში. ესენია: პეტრე მაიუშელი, არეოპაგიტული კორპუსის სავარაუდო ავტორი; ექვთიმე იბერიელი, ათონის მონასტრის სულიერი წინამძღოლი, „ვარლაამისა და იოასაფის“ მართლმადიდებლური ვერსიის ავტორი; დიდებული მონარქები დავითი და თამარი; შოთა რუსთველი, ავტორი „ვეფხისტყაოსნისა“; დიდმოწამე ქეთევანი; მებრძოლი მეფე ერეკლე II. სხვათა სახელები მხოლოდ საკუთარი ქვეყნის ფარგლებშია ცნობილი, თუმცა ამით ოდნავადაც არ მცირდება მათი ღვაწლი. რაც შეეხება გრიგოლ ხანძთელს, იგი უეჭველად მიეკუთვნება საქართველოს ისტორიის პირველხარისხოვან პირთ. ალბათ ამიგომაცაა, რომ უფალმა ორჯერ მოუწოდა – თავდაპირველად არაჩვეულებრივ მწერალს, შემდგომ კი გამოჩენილ მეცნიერს, რათა მისი სახელი და ღვაწლი დავიწყებისაგან ეხსნა.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ნ. მარმა მის მიერ აღმოჩენილი ხელნაწერის პირველ გამოცემას დაურთო რუსული თარგმანიც. როგორც ჩანს, იგი უპირატესად ცდილობდა გადმოეცა ამ ძველი თხზულების შინაარსი და არ თვლიდა აუცილებლად შეენარჩუნებინა ქართული ორიგინალის სტილისტური თავისებურებანი.

ჩვენ შევეცადეთ შეგვევსო დიდი მეცნიერის ეს ხარვეზი და მკითხველს ვთავაზობთ ახალ თარგმანს.

დეკანოზი იოსებ მეთეიშვილი

ვინფრიდ ბოედერი - 65

ცნობილ გერმანელ ენთმეცნიერს, ქართველოლოგ-კავკასიოლოგს, ოლდენბურგის უნივერსიტეტის პროფესორს ვინფრიდ ბოედერს მომავალ წელს 65 წელი შეუსრულდება. ესაა ნაყოფიერი მეცნიერული მოღვაწეობის ასაკი, როცა მკვლევარს ფართო გეგმა აქვს დასახული და მისი განხორციელების სურვილით არის დაბუნებული, მაგრამ უკვე მოწვეული მოსაუბროს საკმაოდ ხეაერიელია და მისთვის თვალის გადავლებების სურვილიც ბუნებრივად უკავშირდება საიუბილეო თარიღს.

ვინფრიდ ბოედერი 100-მდე სამეცნიერო ნაშრომის ავტორია. ის იკვლევს ზოგადი ენათმეცნიერების პრობლემებს, შედარებითი გრამატიკის საკითხებს, მაგრამ განსაკუთრებით გატაცებით და ნაყოფიერად მუშაობს ქართველური და კავკასიური ენების სტრუქტურის საკითხებზე. მისი მეცნიერული მუშაობა დაიწყო პამბურგის უნივერსიტეტში ძველი ბერძნული და ლათინური ენების კვლევა-ძიებით. სადისერტაციო ნაშრომის თემაც ლათინური ენის სინტაქსიდან შეარჩია. შემდეგ, ტიპოლოგიური შედარების პროცესში, გაუნდა სურვილი, რომ ერთი არაინდოევროპული ენა მაინც შეესწავლა უფრო დრამატიკურად შენერდა ქართულ ენაზე, რომელსაც მკვლევარი პირველად გაეცნო გ. დეეტერსის ნაშრომით „Das khartvelische Verbum“ („ქართული ზმნა“). ამას მოჰყვა ქართული ენის კურსები, რომელიც დროდადრო ტარდებოდა პამბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე პროფესორ ბ. შპულერის ინიციატივით. კურსებს უძღვებოდა გერმანიაში ტყვედ მოხვედრილი და საბოლოოდ იქ დარჩენილი ქართველი მეცნიერი - ნიკოლოზ ჯანელიძე, რომელიც ომამდე გორის პედინსტიტუტის სტუდენტი ყოფილა და ქართულ ენაში ლექციებს პროფ. ალ. დლონტი უკითხავდა.

ნიკოლოზ ჯანელიძის მეშვეობით ვინფრიდ ბოედერი დაუკავშირდა პროფ. ალ. დლონტს და ამ უკანასკნელის რჩევით შეუდგა მუშაობას ქართული ზმნის ქცევაზე. მისი ვრცელი ნაშრომი ამ თემაზე გამოქვეყნდა 1969 წელს ჟურნალში „Folia Linguistica“. იმავე ხანებში ახალგაზრდა მკვლევარმა თარგმნა და რამდენადმე გადაამუშავა გ. კლიმოვის წიგნი «Кавказские языки». მოგვიანებით მან ასევე თარგმნა და თავისი

ბოლოსიტყვაობით გამოსცა თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის ცნობილი მონოგრაფია „სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში“.

1974 წელს ვინფრიდ ბოედერმა მთელი სემესტრი გაატარა საქართველოში, რამაც გაუღვივა ინტერესი ქართველური პრობლემატიკისადმი და დიდი როლი ითამაშა საერთოდ მის შემდგომ მუშაობაში. მიუხედავად იმისა, რომ ის ინგლისური და ზოგადი ენათმეცნიერების პროფესორი გახდა ოლდენბურგის უნივერსიტეტში, ქართველოლოგიური კვლევა-ძიების სურვილი არ განელეგია, - პირიქით, კიდევ უფრო გაუცხოვლდა. 70-იან წლებში ზედიზედ ქვეყნდება მისი საყურადღებო ნაშრომები ძველი ქართულის, ქართული ენის დიალექტების, სვანურის, მეგრულის, ჩრდილოკავკასიურ ენათა მნიშვნელოვან საკითხებზე.

ამ ნაშრომთა შორის თემის აქტუალობით და კვლევის სიღრმით გამოირჩევა „ძველი ქართული ანბანის ანალიზი“ (1975), სადაც მკვლევარი ადგენს ქართული მრგვლოვანი ანბანის ასო-ნიშანთა შორის არსებულ გრაფიკულ მიმართებებს და განიხილავს მათ როგორც მარტივი ხაზისა და ნახევარწრეხაზის ერთ კვადრატულ უჯრედში მოთავსებულ კომბინაციას. საგულისხმოა, რომ ეს თვალსაზრისი ძირითადად გაზიარებულია როგორც საზოგადოდ ქართულ დამწერლობათმცოდნეობაში (ე. მაჭავარიანი, ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები, 1982), ასევე კერძოდ აკად. თ. გამყრელიძის მიერ ქართული დამწერლობისადმი მიძღვნილ ცნობილ მონოგრაფიაში (1989).

არაერთი საყურადღებო ნაშრომი უძღვნა გერმანელმა მეცნიერმა ისტორიულ-შედარებითი სინტაქსის საკითხებს, რომელიც ქართველოლოგიაში შედარებით ნაკლებად არის დამუშავებული. ამ ნაშრომთა შორის აღსანიშნავია „მოსაზრებანი ისტორიულ-შედარებით სინტაქსთან დაკავშირებით“ (1975), „და კავშირი ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში“ (1983), „ზმნის პირიანობის აღნიშვნა, სახელდებითი წინადადება და სიტყვათა წყობა ქართულში“ (1989), „ძველი ქართული თხრობის ერთი ტრილინგვისტური თავისებურება: დაკავშირებულობა და არადაკავშირებულობა“ (1994), „პუნქტუაცია, სეგმენტაცია და სინტაქსური სტრუქტურა ძველ ქართულში“ (1998). ამ ნაშრომთა დიდი ნაწილი

გამოქვეყნებულია ქართული სამეცნიერო ჟურნალების ფურცლებზე, რაც თავისთავად მეტყველებს თეორიულთან ერთად მათ დიდ პრაქტიკულ მნიშვნელობაზე.

ვ. ბოედერის მეცნიერული ინტერესების სფერო მოიცავს აგრეთვე ქართული ანდაზების სტრუქტურას, ძველი ქართული ენის გრამატიკის საკითხებს, მიმართვის ფორმათა და სხვა სემანტიკური ჯგუფების ანალიზს, ატრიბუციის, ტექსტის ლინგვისტიკის საკითხებს და სხვ. მათი ჩამოთვლაც კი ძნელია და საიუბილეო თარიღთან დაკავშირებულ ამ მცირე წერილში არც არის საჭირო, მით უფრო, რომ იუბილარის ქართველოლოგიური სამეცნიერო შრომების ბიბლიოგრაფიაც აქვეა წარმოდგენილი.

ვ. ბოედერის ნაშრომების დიდი ნაწილი დაბეჭდილია გერმანიისა და ევროპის სხვა ქვეყნების ავტორიტეტულ სამეცნიერო ორგანოებში. მისი წერილები იბეჭდება აგრეთვე ქართულ სამეცნიერო ჟურნალებსა და კრებულებში, როგორცაა „წელიწადული“, „მაცნე“, „აღმოსავლური ფილოლოგია“, „ენათმეცნიერების საკითხები“, ვარლამ თოფურის დაბადების ასი წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული და სხვ.

ვ. ბოედერი აქტიურად თანამშრომლობდა პარიზში გამოშვებულ ცნობილ ქართველოლოგიურ ჟურნალში „ბედი ქართლისა“, რომლის ფურცლებზეც 1980-1984 წლებში სისტემატურად იბეჭდებოდა საქართველოში გამოცემული სამეცნიერო წიგნების მიმოხილვა, შესრულებული ვ. ბოედერის მიერ მისთვის ჩვეული ყურადღებითა და პასუხისმგებლობით. აქვე დაიბეჭდა მისი რეცენზიები პანს ფოგტის „ქართული ენის გრამატიკაზე“, რენე ზოლენგეისა და იულიუს ასფალგის „ძველი ქართული ენის გრამატიკაზე“, ბაქარ გიგინეიშვილის „დადგენის ენათა შედარებით ფონეტიკაზე“, კ. ბოუდას, კ. პ. შმიდტის, რ. ბილმაიერის, დ. მ. იობის და სხვათა კავკასიოლოგიურ ნაშრომებზე.

საგანგებოდ აღსანიშნავია „ბედი ქართლისას“ ფურცლებზე (41, 1983) გამოქვეყნებული წერილი „ქართველი ბერები ათონის მთაზე და ქართული სამწერლობო ენის ისტორია“, რომლის თარგმანიც დაიბეჭდა გაზეთ „ლიტერატურულ საქართველოში“ (27.II. 19870).

ასევე აქტიური იყო ვ. ბოედერის თანამშრომლობა ჟურნალში „Revue ds études géorgiennes et caucasiennes“, რომელიც „ბედი ქართლისას“ ტრადიციების გამგრძელებლად მოგვევლინა 1985 წლიდან, მაგრამ მისი გამოცემა სამწუხაროდ დიდხანს არ გაგრძელებულა.

ამჟამად დასავლეთ ევროპის ქართველოლოგთა ძირითადი ბირთვი თავმოყრილია ჟურნალ „გეორგიკის“ გარშემო, რომელიც ქ. იენის (გერმანია) ფრ. შილერის სახელობის უნივერსიტეტისა და თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთობლივი ძალისხმევით გამოდის ცნობილი ქართველოლოგის პ. ფენრიხის რედაქტორობით. ვ. ბოედერი ამ ჟურნალშიც აქტიურად მონაწილეობს.

მკითხველს ზუსტ და სანდო ინფორმაციას აწვდის მისი სტატიები კავკასიის ხალხებისა და ენების შესახებ, დაბეჭდილი სხვადასხვა ენციკლოპედიებსა და ცნობარებში. სანქსიონალ შეიძლება დავასახელოთ მეცღერის ენის დამქსიონი (1993), სადაც ბოედერს ეკუთვნის სტატიები აფხაზური, ალბანური, მეგრული, ქართული, ჩერქეზული ენების შესახებ, დადგენური და სამხრეთკავკასიური ენების შესახებ.

ვ. ბოედერის ინიციატივით ჩაეყარა საფუძველი კავკასიის ენობრივი პრობლემებისადმი მიძღვნილ კონფერენციებს, რომლებიც რეგულარულად ტარდება ოლდენბურგის უნივერსიტეტში. ადრე, 80-იან წლებში, კავკასიოლოგ ენათმეცნიერთა შეხვედრები ტარდებოდა ბონის უნივერსიტეტში პროფესორ კარლ-ჰორსტ შმიდტის თაოსნობით. ამჟამად სწორედ ამ ტრადიციას აგრძელებს ვინფრიდ ბოედერი. მისი სპეციალური მიწვევით ოლდენბურგის შეხვედრებში სხვადასხვა დროს მონაწილეობდნენ ცნობილი ქართველი ენათმეცნიერები: თამაზ გამყრელიძე, გურამ თოფურია, ალექსანდრე მაჰომეტოვი, ალექსანდრე ონიანი, ალექსი ჭინჭარაული, ზურაბ სარჯველაძე, ავთანდილ არაბული და სხვები.

გერმანულ კავკასიოლოგებს ცალკე ორგანიზაცია არა აქვთ, მაგრამ ცალკეულ პიროვნებათა ძალისხმევით ჩატარებულ ეს შეხვედრები ხელს უწყობს კავკასიოლოგთა გაცნობას, დაახლოებას და საქმიან ურთიერთობას. ამ

შეხვედრების ორგანიზება და მაღალი დონე კი სწორედ ვინფრიდ ბოდერის დამსახურებაა. თავის მხრივ, გერმანელი მეცნიერიც საქართველოს ხშირი სტუმარია, მონაწილეობს აქ გამართულ სამეცნიერო კონფერენციებსა და სიმპოზიუმებში, საიუბილეო თარიღებთან დაკავშირებულ ღონისძიებებში.

ქართველოლოგიის დარგში ვინფრიდ ბოდერის დამსახურების აღიარებაა მისი არჩევა გელათის მეცნიერებათა აკადემიის უცხოელ წევრად.

გუსურვებთ ძვირფას გერმანელ მეგობარს ჯანმრთელობას და კვლავაც ნაყოფიერ მოღვაწეობას.

თამარ ჭუმბურიძე

WINFRIED BOEDER (UNIVERSITÄT OLDENBURG)

BIBLIOGRAPHY OF KARTVELOLOGICAL AND CAUCASIOLOGICAL WORKS

(COMPILED BY AUTHOR)

1. "Über die Versionen des georgischen Verbs", *Folia Linguistica* 2 (1968) [1969]: 82-152
2. [Übertragung und Bearbeitung des Buches von] G.A. Klimov: *Kavkazskie jazyki*. Moskva: Nauka 1965 [unter dem Titel:] *Die Kaukasischen Sprachen*. Hamburg: Buske 1969
3. "Transitivität und Possessivität", in: *Festschrift Wilhelm Giese*. Beiträge zur Romanistik und Allgemeinen Sprachwissenschaft. Hrsg. und redigiert von H. Haarmann - M. Studemund. Hamburg: Buske, 1972, pp. 179-209
4. [Review of:] Hans Vogt: *Grammaire de la langue géorgienne* (Institutet for Sammenlignende Kulturforskning. Serie B: Skrifter LVII). Oslo (Universitetsforlaget) 1971, *Foundations of Language* 12 (1975): 401-402
5. [Rezension von:] Catherine Paris: *Système phonologique et phénomènes phonétiques dans le parler besney de Zennün Köyü* (Tcherkesse oriental), *Papere zur Linguistik* 10: 67-82
6. "Zur Analyse des altgeorgischen Alphabets", in: D. Gerhardt - P. Hill - G. Kratzel (redd.): *Forschung und Lehre*. Abschiedsschrift zu Joh. Schröpfers Emeritierung und Festgruß zu seinem 65. Geburtstag. Hamburg: Slavisches Seminar [der Universität], 1975, pp. 17-34
7. [Rezension von:] Renée Zwolanek in Zusammenarbeit mit Julius Aßfalg: *Altgeorgische Grammatik*. 1976, *Ostkirchliche Studien*

- 26 (1977): 195-197 [abgedruckt in: *Bedi Kartlisa* 36 (1978): 372-374]
8. "Togo Gudava [Bibliographie]", *Bedi Kartlisa* 37 (1979): 290-297
9. [Rezension von:] D.M. Job: *Probleme eines typologischen Vergleichs iberokaukasischer und indogermanischer Phonemsysteme im Kaukasus*. 1977, *Bedi Kartlisa* 37 (1979): 353-356
10. [Rezension von:] R. Bielmeier: *Historische Untersuchung zum Erb- und Lehnwortschatz im ossetischen Grundwortschatz*. 1977, *Bedi Kartlisa* 37 (1979): 356
11. "Ergative syntax in language change: The South Caucasian languages", in: Frans Plank (ed.): *Ergativity. Towards a theory of grammatical relations*. London...: Academic Press, 1979, pp. 435-480
12. [Rezension von:] Bakar Gigineisvili, *Sravnitel'naja fonetika dagestanskich jazykov*, Tbilisi 1977, *Bedi Kartlisa* 38: 239-250
13. "Bücher aus Georgien (Sprachwissenschaft)", *Bedi Kartlisa* 38 (1980): 332-344
14. "'haben' in den Kartwelsprachen", in: Gunter Brettschneider - Christian Lehmann (edd.): *Wege der Universalienforschung*. Sprachwissenschaftliche Beiträge zum 60. Geburtstag von Hansjakob Seiler (= Tübinger Beiträge zur Linguistik (TBL) 145). Tübingen: Gunter Narr, 1980, pp. 207-217
15. "Zur Rekonstruktion von Infinitivkonstruktionen im Indogermanischen", in: Paolo Ramat et al. (edd.): *Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax*. Proceedings of the Colloquium of the 'Indogermanische Gesellschaft', University of Pavia, 6-7 September 1979 (= Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series IV. Current Issues in Linguistic Theory Vol. 19). Amsterdam: John Benjamins, 1980, pp. 207-224

16. "Addenda et corrigenda zur Bibliographie Togo Gudava (*Bedi Kartlisa* 37 (1979): 290-297)", *Bedi Kartlisa* 39: 297-298
17. "Bücher aus Georgien (Sprachwissenschaft)", *Bedi Kartlisa* 39 (1981): 298-306
18. Thomas V. Gamkrelidze - Givi Mačavariani: *Sonantensystem und Ablaut in den Kartwelsprachen*. Eine Typologie der Struktur des Gemeinkartwelschen. Mit einem Vorwort von Georg Tsereteli. Ins Deutsche übersetzt, bearbeitet und mit einem Nachwort versehen von Winfried Boeder (= *Ars Linguistica* 10). Tübingen: Gunter Narr Verlag 1982 [160pp.]
19. "Bücher aus Georgien: Sprachwissenschaft", *Bedi Kartlisa* 40 (1982): 369-387
20. "Karl Bouda (1901-1979)", *Bedi Kartlisa* 40 (1982): 406
21. "Karl Bouda", *Iberiu-kavkasiuri enatmecnierebis tselitsdeuli / Annual of Ibero-Caucasian Linguistics* 9 (1982[1983]): 379-380
22. "Liste der Schriften Karl Boudas, die Kaukasistik betreffen", *Iberiu-kavkasiuri enatmecnierebis tselitsdeuli / Annual of Ibero-Caucasian Linguistics* 9: 380-384
23. "Die georgischen Mönche auf dem Berge Athos und die Geschichte der georgischen Schriftsprache", *Bedi Kartlisa* 41 (1983): 85-95 [georgische Übersetzung in: *Literaturuli Sakartvelo* 1987, 9 (27.II.1987): 5-6]
24. "Bücher aus Georgien: Sprachwissenschaft [(und:) Zwei kaukasistische Neuerscheinungen aus Deutschland]", *Bedi Kartlisa* 41 (1983): 328-333
25. "'Und' in den südkaukasischen Sprachen [(!) Einige Verwendungen von *da* 'und' in der altgeorgischen Literatursprache]", *Folia Linguistica* 17 (1983): 287-326

26. "Sprachwechsel bei Ilia Tschawtschawadse", *Georgica* 6 : 14-19
27. "Bücher aus Georgien: Sprachwissenschaft", *Bedi Kartlisa* 42 (1984): 384-388
28. "Zur Grammatik des Vokativs in den Kartwelsprachen", in: Ursula Pieper - Gerhard Stickel (edd.): *Studia Linguistica Diachronica et Synchronica*. Werner Winter Sexagenario Anno MCMLXXXIII. Berlin - New York - Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1985, pp. 55-80
29. [Rezension von:] K.H. Schmidt, *Kaukasische Typologie als Hilfsmittel für die Rekonstruktion des Vorindogermanischen*, Innsbruck 1983, *Kratylos* 29 (1984 [1985]): 154-156
30. "La structure du proverbe géorgien", *Revue des études géorgiennes et caucasiennes* 1 (1985): 97-115
31. "Comptes-rendus bibliographiques I. Linguistique", *Revue des études géorgiennes et caucasiennes* 1 (1985): 227-233
32. "Comptes-rendus: I. Linguistique et littérature", *Revue des études géorgiennes et caucasiennes* 2 (1986): 227-257
33. "Das Georgische und seine Verwandten: Sprachen am Rande Europas", *Einblicke*. Forschung und Lehre an der Universität Oldenburg 6 (1987): 13-16
34. "Einfachheit und Komplexität in der Geschichte der Kartwelsprachen", *Iberul-kavkasiuri enatmecnierebis tselitsdeuli / Annual of Ibero-Caucasian Linguistics* 14 (1987): 23-64
35. "Martivi tsinadadabis modeli A. Sanidzis koncepcias da zogadi sintaksis erti sadavo sakitxi: konpiguraciis xasiati Kartul enasi" [Résumés: Model' prostogo predlozenija v koncepcii A. Sanidze i odin vopros obscego sintaksisa - charakter

- konfiguracii v gruzinskom jazyke, pp. 16-17; Das Modell eines einfachen Satzes in der Konzeption von Schanidse und eine Streitfrage der allgemeinen Syntax - der Konfigurationscharakter in der georgischen Sprache, p.17] , in: (*Pirveli saertašoris kartvelologiuri simpoziumis masalebi / Materialy pervogo mezdunarodnogo kartvelologiceskogo simpoziuma / Proceedings of the First International Symposium in Kartvelian Studies*. Tbilisi: Tbilisi universitetis gamomcemloba, 1988, pp. 9-17
36. "Versuch einer sprachwissenschaftlichen Interpretation der altgeorgischen Abkürzungen", *Revue des études géorgiennes et caucasiennes* 3 (1987[1989]): 33-81
37. "Comptes-rendus I. Linguistique et Philologie", *Revue des études géorgiennes et caucasiennes* 3 (1987 [1989]): 229-255
38. "Verbal person marking, noun phrase and word order in Georgian", in: Lázló Marácz - Pieter Muysken (edd.): *Configurationality. The typology of asymmetries (= Studies in Generative Grammar 34)*. Dordrecht, Holland - Providence, RI: Foris, 1989, pp. 159-184
39. "Über einige Anredeformen im Kaukasus", *Georgica* 11 (1988): 11-20
40. "Zur Typologie der Satzverknüpfung in den kaukasischen Sprachen", *Iberul-kavkasiuri tselitsdeuli / Annual of Ibero-Caucasian Linguistics* (1989[1990]): 67-87
41. "Zum textuellen Bau der Strophe bei Sota Rustaveli", in: *Lingua Restituta Orientalis*. Festgabe für Julius Aßfalg, herausgegeben von Regine Schulz und Manfred Görg (= Ägypten und Altes Testament 20). Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 45-51
42. "Comptes-rendus I. Linguistique et Philologie", *Revue des études géorgiennes et caucasiennes* 4 1988 [1990]: 173-185
43. "Comptes-rendus I. Linguistique et Philologie", *Re-*

vue des études géorgiennes et caucasiennes 5 (1989) [1991]: 235-246

44. "Die Hand im grammatisch-lexikalischen System des Georgischen", in: Leopold Auburger - Peter Hill (edd.): *Natalicia Johanni Schröpfer octogenario a discipulis amicisque oblata*. Festschrift für Johannes Schröpfer zum 80. Geburtstag (= *Philologia et Litterae Slavica* 1). München: Slavica Verlag Dr. Anton Kovač, pp. 85-123
45. "Struktur und Interpretation georgischer Sprichwörter aus Chewburetien", in: Annette Sabban - Jan Wirrer (edd.): *Sprichwörter und Redensarten im interkulturellen Vergleich*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1991, pp. 139-161
46. "A note on synonymic parallelism and bilingualism", *Studia Linguistica* 45 (1991): 97-126
47. "Le chasseur qui périt: problèmes de structure narrative dans la poésie svane", in: Catherine Paris (ed.): *Caucasologie et mythologie comparée*. Actes du colloque international du C.N.R.S. - IVe colloque de caucasologie (Sèvres, 27-29 juin 1988). Paris: Peeters, 1992, pp. 97-113
48. "Die Metapher des Raums in den georgischen Präverbien", in: Catherine Paris (ed.): *Caucasologie et mythologie comparée*. Actes du colloque international du C.N.R.S. - IVe colloque de caucasologie (Sèvres, 27-29 juin 1988). Paris: Peeters, 1992, pp. 375-390
49. "Anmerkungen zum Pluralsuffix *-et* im Altgeorgischen", *Georgica* (Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasiens) 15 (1992): 103-118
50. "Wie die Swanen und Georgier mit ihren Haustieren sprechen", *Revue des études géorgiennes et caucasiennes* 6-7 (1990-1991) [1993]: 81-103 [erweiterte Fassung von Nr. 33]
51. "Comptes-rendus", *Revue des études géorgiennes*

et caucasiennes 6-7 (1990-1991) [1993]: 297-306

52. [Einträge:] "Abasa", "Abchasisch", "Albanisch", "Awarisch", "Batsisch", "Dag(h)estanische Sprachen", "Dargwa", "Georgisch", "Inguschisch", "Kaukasische Sprachen", "Lakkisch", "Lasisch", "Lesgisch", "Mingrelisch", "Nachische Sprachen", "Ostkaukasische Sprachen", "Südkaucasische Sprachen", "Svanisch", "Tabassaranisch", "Tscherkessische Sprachen", "Tschetschenisch", "Ubychisch", "Westkaukasische Sprachen". In: Helmut Glück (ed.): *Metzler-Lexikon Sprache*. Stuttgart-Weimar: Metzler 1993
53. "Comptes rendus", *Revue des études géorgiennes et caucasiennes* 8-9 (1992-1993): 266-280
54. "Identität und Universalität: Volkssprache und Schriftsprache in den Ländern des alten Christlichen Orients", *Georgica* 17 (1994): 66-84
55. "Kartvelische und indogermanische Syntax: Die altgeorgischen Klitika", in: *Indogermanica et Caucasia*. Festschrift für Karl Horst Schmidt zum 65. Geburtstag, herausgegeben von Roland Bielmeier und Reinhard Stempel unter Mitarbeit von René Lanzweert (= Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft 6). Berlin - New York: de Gruyter, pp. 447-471
56. "Suffixaufnahme in Kartvelian", in: *Double Case. Agreement by Suffixaufnahme*. Edited by Frans Plank. New York - Oxford: Oxford University Press 1995, pp. 151-215
57. "Strophenstruktur und Textkohäsion bei Rustaveli", in: *Pilologiuri dziebani* [ed. Aleksandre Gvaxaria] [= Festschrift für Guram Kartozia] (Sakartvelos Mecnierebata Akademia). Tbilisi: Mecniereba 1995, pp. 37-55
58. "dzveli Kartuli txobis erti tekstlingvisturi tavisebureba: dakavširebuleba da arakavširebuleba" [Eine textlinguistische Eigenart der altgeorgischen Erzählung: Verknüpftheit vs. Nicht-Verknüpftheit], *Macne*. Enisa da literaturis seria 1994 [1996], 1-4: 129-135

59. "Sprachen und Nationen im Raum des Kaukasus", in: Gerd Hentschel (ed.): *Über Muttersprachen und Vaterländer. Zur Entwicklung von Standardsprachen und Nationen in Europa. Frankfurt am Main ...*: Lang, 1997, pp. 183-209
60. "Der Artikel im älteren Georgischen", in: *Sprache im Fokus. Festschrift für Heinz Vater zum 65. Geburtstag* herausgegeben von Christa Dürscheid, Karl Heinz Ramers und Monika Schwarz. Tübingen: Niemeyer, 1997, pp. 205-217
61. "Syntax und Semantik von Einheit und Vielfalt beim georgischen Nomen", in: *Sprache in Raum und Zeit. In memoriam Johannes Bechert. Band 2: Beiträge zur empirischen Sprachwissenschaft.* Herausgegeben von Winfried Boeder, Christoph Schroeder, Karl Heinz Wagner und Wolfgang Wildgen. Tübingen: Gunter Narr, 1998, pp. 251-268
62. "Puntuacia, segmentacia da sintaksuri struktura dzvel Kartulši", *Kartuli enis katedris shromebi* (Sakartvelos ganatlebis saministro; Sulxan-Saba Orbelianis saxelobis Tbilisis saxelmtsipo pedagogiuri universiteti) 4 (1998): 3-17
63. mit Christoph Schroeder: "Attribution und sekundäre Prädikate im Sprachvergleich: Deutsch, Englisch, Kurdisch, Georgisch, Türkisch", *Sprachtypologie und Universalienforschung* (STUF) 51 (1998): 207 - 227
64. "Sprache und Identität in der Geschichte der Georgier", in: *Georgien im Spiegel seiner Geschichte. Zweites Deutsch-Georgisches Symposium, 9. Bis 11. Mai 1997, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz. Vortragstexte.* Herausgegeben für die Berliner Georgische Gesellschaft e.V. von Brigitta Schrade und Thomas Ahbe. Berlin 1998, pp. 68-81
65. "Nominalphrasen im Georgischen", in: Karl Heinz Wagner - Wolfgang Wildgen (edd.): *Studien zur Phonologie, Grammatik, Sprachphilosophie und Semiotik* (= BLiCK Bremer Linguistisches Kolloquium: Schriftentreihe des Instituts für Allgemeine und

Angewandte Sprachwissenschaft. Band 6). Bremen: Universität Bremen, 1998, pp. 3-23

66. Besprechung von: George Hewitt: *Georgian. A structural reference grammar.* 1995. *Studies in Language* 23 (1999): 208-211
67. "Attribution in Georgian", in: Helma van den Berg (ed.): *Studies in Caucasian Linguistics. Selected papers of the Eighth Caucasian Colloquium* (Leiden Research School of Asian, African and Amerindian Studies (CNWS)). [Leiden:] Universiteit Leiden, 1999, pp. 50-59
68. "A slot-filling constraint in the Georgian verb and its syntactic corollary", *Sprachtypologie und Universalienforschung* (STUF) 52 (1999): 241-254
69. "Damatebiti tsinadadebebis kavširebi dzvel Kartulši [Die Konjunktionen der Komplementsätze im Altgeorgischen]", *Enatmecnierebis sakitxebi* (Tbilisis Saxelmtsipo Universiteti, Pilologiis Pakulteti) 3 (1999): 28-44
70. "Some notes on the Georgian resultative", in: Werner Abraham - Leonid Kulikov (edd.): *Tense-aspect, Transitivity and Causativity. Essays in honour of Vladimir Nedjalkov* (= Studies in Language Companion Series 50). Amsterdam - Philadelphia: Benjamins 1999, pp. 117-139
71. "Ena da vinaoba Kartvelta istoriasi" / Language and identity in the history of the Georgians [Résumé p. 81], *Kartvelur enata strukturis sakitxebi* 7 (1999): 60-81 [= georgische Übersetzung von Nr. 80]
72. "Rustavelis stropebis struktura da tekstualuri gadabma" / Textual structure of Rustaveli's stanzas [englisches Résumé p. 159], in: *Ena da Sazrisi: Leksisi, Natsili meore* / Language and Sense: Lexis. Part Two (Sakartvelos Mecnierebata Akademia, Arn. Cikobavas saxelobis Enatmecnierebis Instituti: Sazogadoeba "Ena da kultura" / Georgian Academy of Sciences, Arn. Chikobava Institute of Linguistics; Association "Language and

Culture"). Tbilisi: Mecniereba (2000), pp. 144-162 [Übersetzung einer überarbeiteten und erweiterten Fassung von Nr. 73]

73. "Evidentiality in Georgian", in: Lars Johanson - Bo Utas (edd.): *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages* (= Empirical Approaches to Language Typology 24). Berlin - New York: Mouton de Gruyter 2000, pp. 275-328

74. "Variable Dativmarkierung im Georgischen", in: Winfried Boeder - Gerd Hentschel (edd.): *Variierende Markierung von Nominalgruppen in Sprachen unterschiedlichen Typs* (= Studia Slavica Oldenburgensia 4). Oldenburg: Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg 2001: 59-68

75. "Protasis und Apodosis in den Kartvelsprachen", in: *Varlam Topuria 100* (Tbilisi Iv. Javaxišvilis saxelobis Saxelmtsipo Universiteti, Pilologiis Pakulteti; Sakartvelos Mecnierebata Akademia, Arn. Cikobavas saxelobis Enatmecnierebis Institut). Tbilisi: Tbilisis Universitetis gamomcemloba, 2001, pp. 31-45

76. "Anapora Svanurši", *Enatmecnierebis Sakitxebi* 2001, 2: 7-19

BERNARD OUTTIER

BIBLIOGRAPHY

(COMPILED BY THE AUTHOR)

1. - « Notre-Dame et l'eucharistie d'après l'hymne 16ème de saint Ephrem sur la Nativité », *Carmel* 1969, III, p.226-234.
2. - « Une explication de l'Évangile attribuée à saint Ephrem. A propos d'une édition récente » [G. Egan, Saint Ephrem, an Exposition of the Gospel, C. S. C. O. , scriptores armeniaci 5-6, Louvain, 1968], *Parole de l'Orient*, 1, 2, 1970, p. 385-407.
3. - Article « Ephrem » du *Dictionnaire de la musique* sous la direction de M. Honegger, Paris, 1970.
4. - « Sentences des Pères du désert », textes traduits du syriaque et de l'arménien, p. 219-275, Solesmes, 1970.
5. - « Un Patericon arménien », *Le Muséon* 84, 1971, p. 299-351.
6. - « Lettres traduites du géorgien », *Barsanuphe et Jean de Gaza. Correspondance*, Solesmes, 1972, p. 509-510.
7. - « Un feuillet du Lectionnaire géorgien hanmeti à Paris », *Le Muséon* 85, 1972, p. 399-402, 2 pl. h. t.
8. - « Le recueil arménien de prières du Musée religieux de Blois », *Revue des études arméniennes, nouvelle série*, IX, 1972, p. 103-106.
9. - « Les feuilles de garde onciales du Psautier arménien de Tours », *Revue des études arméniennes, nouvelle série*, IX, 1972, p. 107-112.

10. - « Les enseignements des Pères, un recueil géorgien traduit de l'arabe », *Bedi Kartlisa*, XXXI, 1974, p. 36-47.
11. - « Recherches sur la genèse de l'octoéchos arménien », *Études grégoriennes*, XIV, 1973, p. 127-211 (avec un dossier établi par N. Serkoyan et N. Tahmizyan)(réédition: n° 33 bis).
12. - « Saint Ephrem d'après ses biographies et ses œuvres », *Parole de l'Orient*, IV, 1973, p. 11-34.
13. - « Une homélie sur le jeûne et la pénitence attribuée à saint Ephrem en géorgien », *Bedi Kartlisa*, XXXII, 1974, p. 109-117.
14. - « Les recueils géorgiens d'œuvres attribuées à saint Ephrem le Syrien », *Bedi Kartlisa*, XXXII, 1974, p. 118-125.
15. - « Prières à Marie » [textes traduits du syriaque, de l'arménien et du géorgien], *Cahiers marials* 95, 15 nov. 1974, p. 58-61.
16. - « Fragments onciaux du Lectionnaire géorgien, I, Fragments de Bzommar (Liban) », *Bedi Kartlisa*, XXXIII, 1975, p. 110-118, 2 pl. h. t.
17. - « Le sort des manuscrits du "Katalog Hiersemann 500" », *Analecta Bollandiana* 93, 1975, p. 377-380.
18. - « Contribution à l'histoire de l'Hirmologion », *Le Muséon* 88, 1975, p. 331-359 (avec H. Métrévéli).
19. - « Les recueils arméniens et géorgiens d'œuvres attribuées à saint Ephrem le Syrien », *Actes du XXIXe Congrès international des Orientalistes, Orient chrétien*, Paris, 1975, p. 53-57.
20. - « Fragments onciaux du Lectionnaire géorgien I, II », *Bedi Kartlisa*, XXXIV, 1976, p. 97-101.
21. - « Contribution à l'étude de la préhistoire des collections d'hymnes d'Ephrem », *Parole de l'Orient*, VI-VII,

- 1975-1976, p. 49-61.
22. - « Le manuscrit Tbilisi A-249: un recueil traduit de l'arabe et sa physionomie primitive », *Bedi Kartlisa*, XXXV, 1977, p. 97-106.
23. - Traduction du géorgien, avec M. van Esbroeck, de : E. Metreveli, « Un nouvel ouvrage sur le "mravaltavi" géorgien », *Bedi Kartlisa*, XXXV, 1977, p. 73-96.
24. - « Le modèle grec de la traduction géorgienne des Apophtegmes par Euthyme », *Analecta Bollandiana*, 95, 1977, p. 119-131.
25. - « Un fragment géorgien de la Genèse en onciale », *Le Muséon* 90, 1977, p. 340-346.
26. - « La version arménienne du Commentaire des psaumes de Théodoret. Premier bilan », *Revue des études arméniennes, nouvelle série*, XII, 1977, p. 169-180.
27. - Traduction, de l'arménien oriental moderne, de : A. Manoutcharyan, « Deux monuments à absides multiples récemment découverts », *Revue des études arméniennes, nouvelle série*, XII, 1977, p. 261-271.
28. - « Un fragment géorgien de l'*Historia monachorum in Ægypto* », *Bedi Kartlisa*, XXXVI, 1978, p. 49-52.
29. - « Un fragment d'évangélaire liturgique de Saint-Sabbas? » *Bedi Kartlisa*, XXXVI, 1978, p. 53-55.
30. - « Bibliographie du Professeur A. Chanidzé 1966-1976 », *Bedi Kartlisa*, XXXVI, 1978, p. 348-356 [traduction du géorgien].
31. - « Deux mots des Sentences de Sextus en géorgien », *Le Muséon*, 91, 1978, p. 153-154.
32. - Réédition de 10 dans *Essays on Armenian Music*, éd. V. Nersessian, London 1978, p. 51-128.

33. - « À la mémoire d'un humaniste » [H. Berbérian], 7g(gq, n° 14243, 5 nov. 1978, p. 1.
34. - « Hymnes de saint Ephrem sur l'Eucharistie » [traduits de l'arménien classique], dans *Lettre aux amis de Solesmes*, n° 18, avril-juin 1979, p. 3-9.
35. - « La compréhension des termes hymnographiques *paraptoni* et *mosartavi* », *Bedi Kartlisa*, XXXVII, 1979, p. 68-85 (avec H. Metreveli).
36. - « Géorgie. Chants religieux », *Bedi Kartlisa*, XXXVII, 1979, p. 191-193 (avec Yvette Grimaud).
37. - « Bibliographie des œuvres de Simon Qaoukhtchichvili », *Bedi Kartlisa*, XXXVII, 1979, p. 319-327 [traduction du géorgien moderne].
38. - « Un discours sur les ruses de Satan attribué à Ephrem (texte arménien inédit) », *Revue des études arméniennes, nouvelle série*, XIII, 1978-1979, p. 165-174.
39. - « Hymnes de saint Ephrem sur l'Eucharistie, II » [traduits de l'arménien classique], dans *Lettre aux amis de Solesmes*, n° 22, avril-juin 1980, p. 3-8.
40. - « K. Kékélidzé et le Lectionnaire géorgien », *Bedi Kartlisa* XXXVIII, 1980, p. 23-35 [voir la traduction géorgienne, n° 59 bis].
41. - « Voyage bibliographique en Géorgie », *Bedi Kartlisa* XXXVIII, 1980, p. 312-321.
42. - « Hymnes de saint Ephrem sur l'Eucharistie, III », [traduits de l'arménien classique], *Lettre aux amis de Solesmes*, 1981, n° 1, p. 14-18.
43. - « Prières anciennes », *Prières à Marie*, Paris 1981, p. 225-245, (deuxième édition, 1982) [traductions du syriaque, de l'arménien et du géorgien].

44. - « Un témoin partiel du Lectionnaire géorgien ancien (Sinai géorgien 54) », *Bedi Kartlisa*, XXXIX, 1981, p. 76-88.
45. - « Hymnes de saint Ephrem sur l'Eucharistie, IV », [traduits de l'arménien classique], *Lettre aux amis de Solesmes*, 1981, n° 3, p. 3-7.
46. - « Esquisse d'histoire des lexiques svanes, I », *Bedi Kartlisa*, XL, 1982, p. 200-211.
47. - « G. Nosadzé, Anthyme l'ibère et l'imprimerie géorgienne » [traduction du géorgien], dans : *Bedi Kartlisa*, XL, 1982, p. 237-244.
48. - « Hymnes de saint Ephrem sur l'Eucharistie, V », [traduits de l'arménien classique], *Lettre aux amis de Solesmes*, 1982, n° 2, p. 3-5.
49. - « Notice arménienne sur les dignités de l'Église », *Revue des études byzantines* 40, 1982, p. 201-210 (avec J. Darrouzès).
50. - « Sirarpie Der Nersessian, historienne de l'Église et patrologue », 7g(gq, n° 15432, 8 mai 1983, p. 1-2.
51. - « Monnaies de l'Arménie cilicienne », S. Boutin, *Collection N. K(apamadji) Monnaies de l'Empire de Byzance et des États contemporains*, Maastricht, 1983, p. 162-173 et pl. LXI-LXXIII.
52. - « Notules orientales », *Études grégoriennes* XX, 1981 (parues en 1983), p. 93-96.
53. - « Deux anciens manuscrits de la recension athonite des Évangiles », *Bedi Kartlisa* XLI, 1983, p. 47-50.
54. - « Mzékala Chanidzé, Remarques au sujet de la Bible géorgienne » [traduction du géorgien], *Bedi Kartlisa* XLI, 1983, p. 105-122.
55. - « Un nouveau témoin partiel du Lectionnaire géorgien ancien (Sinai géorgien 12) », *Bedi Kartlisa* XLI, 1983, p. 162-174.

56. - « Compte rendu d'une mission d'études en Géorgie », *Bedi Kartlisa* XLI, 1983, p. 306-308.
57. - « La version arménienne du Commentaire des psaumes de Théodoret. Nouveaux témoins de la tradition directe », *Revue des études arméniennes, nouvelle série*, XVII, 1983, p. 241-248.
58. - Révision pour l'U. N. E. S. C. O. de: Soukhan-Saba Orbeliani, *La vérité du mensonge*, traduction G. Bouatchidzé, Paris, 1984.
59. - « Notule sur les versions orientales de l'*Histoire philothée* (CPG 6221) », *Antidoron. Hommage à M. Geerard*, I, Wetteren, 1984, p. 73-79.
60. - « N. Doumbadzé, Une lumineuse image », *Bedi Kartlisa* XLII, 1984, p. 11-12 (traduction du géorgien).
61. - « Note de la rédaction », *Bedi Kartlisa* XLII, 1984, p. 389.
62. - « Les leçons des versions géorgiennes de l'Épître de Jacques », *Biblica*, 65, 1984, p. 365-376 (avec C. -B. Amphoux).
63. - « An unpublished Homily on Easter attributed to John Chrysostom », *Journal of the Society for Armenian Studies*, 1, 1984, p. 115-121.
64. - « Musiques géorgienne et arménienne », *Le monde de la Bible*, 37, 1985, p. 46-47.
65. - « Le cycle d'Adam à Aâtamar et la version arménienne du commentaire de saint Ephrem sur la Genèse », *Revue des études arméniennes, nouvelle série*, XVIII, 1984, p. 589-592.
66. - « *Photii patriarchæ constantinopolitani epistolæ et amphilochia*, t. III, epistulas armeniace seruatat latine uertit B. Outtier », p. IX-XIV et 167-174, Teubner, Leipzig, 1985.

67. - « Martius, Barsus, Tarnus ou Martyrios ? Nouveaux fragments arabes et géorgiens de Sahdona », *Revue des études géorgiennes et caucasiennes*, 1, 1985, p. 225-226.
68. - Direction de : *Lettres des Pères du désert*, Bellefontaine, 1985, et traduction des lettres d'Ammonas (avec L. Regnault), d'Arsène et de Sérapion de Thmuis.
69. - « *Textes arméniens relatifs à saint Ephrem* », *Corpus scriptorum christianorum orientaliu*, t. 473 et 474, Leuven, 1985 (avec L. Ter-Pétrossian).
70. - « Bibliographie arménienne de la revue *Xristjanskij Vostok* », *Études arméniennes in memoriam Haïg Berberian*, Lisbonne, 1986, p. 645-651 (traduit du russe).
71. - « "Vetus iberica". Un projet d'édition critique des vieilles versions géorgiennes [du nouveau Testament] », *Actes du premier colloque international Bible et informatique : le texte*, Louvain-la-Neuve, 2-4 septembre 1985, Paris-Genève, 1986, p. 401.
72. - a. Rédaction du dossier: *Tiflis - dans la capitale du Caucase*, Ani. Cahiers arméniens, n° 2, 1987, p. 10-63.
b. « Au cœur du Morvan : la Bibliothèque du Caucase », p. 54.
c. « *Bedi Kartlisa*, une revue au service des études caucasiennes », p. 53.
73. - « Une feuille de garde en samaritain au Patriarcat arménien de Jérusalem », *Journal asiatique*, CCLXXV, 1987, p. 35-44 (avec J. Margain).
74. - « Les feuilles de garde géorgiennes des manuscrits du Patriarcat arménien Saint-Jacques de Jérusalem. Rapport préliminaire », *Revue des études géorgiennes et caucasiennes*, 2, 1986 [paru en 1987], p. 67-73.
75. - Traduction, du russe, de la controverse de H. Bart'ikyan et P. Muradyan sur « La mention imaginaire de la "Reine de Kartli" dans l'inscription arménienne du Sion d'At'eni », *Revue des études*

géorgiennes et caucasiennes, 3, 1987, p. 149-158.

76. - « Une exhortation aux moines d'Élisée l'Arménien », *Mélanges Antoine Guillaumont. Contributions à l'étude des christianismes orientaux*, Cahiers d'orientalisme XX, Genève 1988, p. 97-101.

77. - « Essai de répertoire des manuscrits des vieilles versions géorgiennes du Nouveau Testament », *Langues orientales anciennes. Philologie et linguistique*, 1, 1988, p. 173-179.

78. - Révision pour l'U. N. E. S. C. O. de : *Le frère de Cendrillon. Contes populaires géorgiens*, traduction G. Bouatchidzé, Paris-Moscou, 1988.

79. - Révision pour l'U. N. E. S. C. O. de : Chota Roustavéli, *Le Chevalier à la peau de panthère*, traduction G. Bouatchidzé, Paris-Moscou, 1989.

80. - « Résumé des conférences et travaux », *École pratique des hautes études, cinquième section, Annuaire*, t. XCVII, 1988-1989, p. 340-341

81. - Révision pour l'U. N. E. S. C. O. de : Vaja-Pchavela, *Le mangeur de serpent et autres poèmes*, traduction G. Bouatchidzé, Paris-Moscou, 1989.

82. - Révision pour l'U. N. E. S. C. O. de : Mossé Khonéli, *Amiran-Darédjaniani*, traduction G. Bouatchidzé, Paris-Moscou, 1990.

83. - « Histoire des saintes Hripsimiennes », *Syria*, LVII, 1990, p. 695-733 (avec M. Thierry).

84. - « Nouveaux fragments onciaux du Lectionnaire géorgien ancien », *Lingua restituta orientalis. Festgabe J. Assfalg*, Wiesbaden, 1991, p. 269-271.

85. - « Résumé des conférences et travaux », dans *École pratique des hautes études, cinquième section, Annuaire*, t. XCVIII, 1989-

1990, p. 373-374.

86. - « Le saint prophète Élie d'après les Pères de l'Église » [traduction de textes arabes, arméniens, géorgiens et syriaques], p. 338-346 et 384-451, Bellefontaine, 1992.

87. - « La musique arménienne », *Paris, tête d'affiche*, numéro spécial *Arménie*, novembre 1992, p. 94-95.

88. - « Fragments d'un manuscrit arménien du livre d'Isaïe », *Revue des études arméniennes, nouvelle série*, 23, 1992, p. 5-12.

89. - « Les emprunts turcs en oudi et en boudoux », *Caucasian perspectives*, éd. G. Hewitt, München, 1992, p. 384-386.

90. - « Le vocabulaire religieux en oudi », dans *Caucasologie et mythologie comparée* (Catherine Paris, éd.), *Actes du Colloque international du C. N. R. S. - IVe Colloque de caucasologie, Sèvres, 27-29 juin 1988*, Paris, 1992, p. 331-333.

91. - « Langue et littérature géorgiennes », *Christianismes orientaux. Introduction à l'étude des langues et littératures*, Paris, 1993, p. 261-296.

92. - « Réponses oraculaires dans des manuscrits bibliques caucasiens », *Armenia and the Bible*, éd. C. Burchard, Atlanta, 1993, p. 181-184.

93. - « Pseudo-Éphrem, Commentaire sur le Livre des Rois », *Le saint prophète Élisée d'après les Pères de l'Église*, Bellefontaine, 1993, p. 215-248 (avec F. Graffin).

94. - « Nouveaux fragments onciaux du Lectionnaire géorgien ancien, IV », *Langues orientales anciennes. Philologie et linguistique*, 4, 1993, p. 31-34.

95. - Appendice à : H. N. Mkrichian, *La version arménienne de l'Histoire du jeune homme et de la jeune fille et son parallèle en caractères hébreux*, *Bulletin d'études karaites*, III, 1993, p. 39-53.

96. - Déchiffrement des inscriptions géorgiennes pour : M. et Nicole Thierry, *L'Église Saint-Grégoire de Tigrane Honenc*, Paris-Louvain, 1993.
97. - « Un fragment syriaque inédit de IV Esdras », *Apocrypha*, 4, 1993, p. 19-23.
98. - « La version géorgienne du Pasteur d'Hermas », *Revue des études géorgiennes et caucasiennes*, 6-7, 1993, p. 211-216.
99. - Collation du géorgien pour *Dialogus cum Iudaeis*, éd. J. Declerck, Turnhout (Corpus christianorum. Series græca, 30), 1993.
100. - Collation de l'arménien et de l'arabe pour Jean Chrysostome, *Sur l'égalité du Père et du Fils*, éd. Anne-Marie Malingrey, Sources chrétiennes 396, Homélie IX et XI, Paris, 1994.
101. - Collation de l'arménien pour *Dans la tradition basilienne*, éd. J.-M. Bagueard, Discours 12, Bellefontaine, 1994.
102. - « Histoires de prophètes », *Cahiers de la Bibliothèque copte*, 9, 1995, p. 159-165.
103. - « La documentation en patristique géorgienne », *La documentation patristique. Bilan et prospective*, éd. J. C. Fredouille et R. M. Roberge, Université Laval-Paris, 1995, p. 181-184.
104. - « Compte rendu d'une mission d'études sur les manuscrits géorgiens », 19. IX - 10. X. 1992, *Revue des études géorgiennes et caucasiennes*, 8-9, 1995, p. 237-239.
105. - Relecture, correction et rédaction de la version paléobulgare pour *Ascensio Isaïae*, Textus, Corpus christianorum, Series apocryphorum, 7, Turnhout, 1995.
106. - « Deux homélie pseudo-chrysostomiennes pour la fête mariale du 15 août », *Apocrypha*, 6, 1995, p. 165-177.

107. - « La christianisation du Caucase », *Il Caucaso: Cerniera fra culture dal mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI)*, Spoleto, 1996, p. 553-570.
108. - « Les lectionnaires géorgiens », *La lecture liturgique des Épîtres catholiques dans l'Église ancienne*, éd. C. -B Amphoux et J. - P. Bouhot, p. 75-85, Lausanne, 1996.
109. - « Une page des relations byzantino-arméniennes : la réception des œuvres de Théodoret de Cyr en Arménie », *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture*, Paris, 1996, p. 181-186.
110. - « Les prosermeneiai du Codex Bezae », *Codex Bezae. Studies from the Lunel Colloquium, June 1994*, Leiden, 1996, p. 74-78.
111. - Traduction de l'hymne pour *Liturgie arménienne. Vêpres*, Monastère Saint-Élie, Saint-Rémy-lès-Montbard, 1996, p. 25-27.
112. - « La version arménienne du Commentaire de Cyrille d'Alexandrie sur Isaïe et les Douze petits prophètes. Deux fragments inédits », *From Byzantium to Iran, Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoïan*, éd. Jean-Pierre Mahé & Robert W. Thomson, Atlanta, 1997, p. 301-308.
113. - « Des discours de saint Éphrem méconnus », *Parole de l'Orient* 20 (1995), [paru en 1997], p. 121-128.
114. - Relecture de : C. Renoux, *Initiation chrétienne 1. Rituels arméniens du baptême*, pour Le Cerf, Paris, 1997.
115. - « Orthodoxie et nationalisme dans la tradition de l'Orient chrétien », *Tradition et héritage de l'Orient chrétien*, Actes de la Conférence internationale, Moscou, 1996, p. 375-381.
116. - « La Géorgie chrétienne », *Connaissance des Pères de l'Église*, n° 68, décembre 1997, p. 23-30 et 66.
117. - Articles : *Albanie du Caucase* et *Caucase* du Dictionnaire encyclopédique du moyen âge [chrétien], Paris, 1997.

118. - « Paralytique et ressuscité (CANT 85 et 62). Vie des apocryphes en arménien », *Apocrypha*, VIII, 1997, p. 111-119.
119. - « À propos des traductions de l'arabe en arménien et en géorgien », *Parole de l'orient*, 21, 1996, p. 57-63.
120. - « Die georgische Tradition » et « Der georgische Begräbnisritus », *Liturgie im Angesicht des Todes*, I, éd. H. Becker & H. Ühlein, St. Ottilien, 1997, p. 573-586 et p. 767-771; II, p. 1253-1278.
121. - « Une homélie de Jean de Bolnisi et la durée du carême en Syrie-Palestine » (travail de séminaire, dirigé par B. Outtier, publié par S. Verhelst), *Questions liturgiques*, 78, 1997/4, p. 201-220.
122. - Traduction du géorgien de : « Nodar Doumbadzé, La loi de l'éternité » (fragment), *Littérature contemporaine de Géorgie, Missives*, n° spécial 1998, p. 60-63.
123. - Articles : *Avar, Dargui, Lak, Oudi, Tabassaran, Tsakhour*, dans J.-C. Tamisier (éd.), *Dictionnaire des peuples*, Paris, 1998.
124. - « Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France. Catalogue », avec R. Kévorkian, A. Ter-Stépanian et G. Ter-Vardanian, Paris, 1998.
125. - « Die kaukasische Bibliothek in Lavau und die kaukasischen Studien in Frankreich », *Georgien im Spiegel seiner Kultur und Geschichte, Zweites Deutsch-Georgisches Symposium, Vortragstexte*, Berlin, 1998, p. 110-111.
126. - Collation de l'arménien pour : Jean Chrysostome, *Sermons sur la Genèse*, éd. - trad. Laurence Brottier (Sources chrétiennes, n° 433), Paris, 1998 (voir p. 83, note 5)
127. - « Les Arméniens et l'alphabet/The Armenians and the alphabet », *L'Arménie rend hommage à la Suisse*, Genève 1998, p. 46 et 21.

128. - « Un fragment de Lectionnaire arménien de Jérusalem », *Revue des études arméniennes*, n. s. 26 (1996-1997), p. 423-425.
129. - « Dormition et Assomption de Marie. À propos d'un livre récent », *Apocrypha* 9, 1998, p. 301-304.
130. - « La sainte Samaritaine chez les Arméniens », *Études sémitiques et samaritaines offertes à Jean Margain*, Lausanne, 1998, p. 203-212.
131. - « Dossier sur la Tchétchénie », *Missives*, n° 213, mars 1999, p. 3-31 [dont traductions du tchéchène].
132. - « Le dialogue arméno-byzantin »; « Saints et martyrs d'Italie dans le Synaxaire arménien », *Roma-Armenia*, sous la direction de C. Mutafian, Rome, 1999, p. 106-107 et 248.
133. - « Caucase : comment réagir ? », *Trajets*, n° 3, printemps 1999, p. 60-61.
134. - « Contribution à la morphologie du verbe simple en bac », *Studies in Caucasian Linguistics: Selected papers of the Eighth Caucasian Colloquium*, éd. Helma van den Berg, Leiden, 1999, p. 250-253.
135. - « Les versions géorgiennes de Marc », *Évangile de Marc. Recherches sur les versions du texte, Mélanges de science religieuse*, t. 56 n° 3, 1999, p. 65-72.
136. - Préface pour : Jean-Claude Picard, *Le continent apocryphe : Essai sur les littératures apocryphes juive et chrétienne*, (Instrumenta patristica XXXVI), Steenbrugge-Turnhout, 1999, p. IX-X. 14
137. - Relecture de : Charles Renoux, *Hymnographie liturgique géorgienne I Les hymnes de la résurrection A. Introduction et traduction des textes du Sinaï 18 (Xe siècle)*, Paris, 2000.

138. - Révision, pour J. Declerck, de l'Homélie d'Eustathe d'Antioche sur Lazare, Marie et Marthe (comparaison avec la version géorgienne), à paraître dans le Corpus Christianorum, Series græca.

139. - Co-Édition de : « Apocryphes arméniens Transmission - traduction - création - iconographie » Actes du colloque international sur la littérature apocryphe en langue arménienne (Genève, 18-20 septembre 1997) édités par Valentina Calzolari-Bouvier, Jean-Daniel Kaestli et Bernard Outtier, Lausanne 1999 (Publications de l'Institut romand des sciences bibliques, 1.).

140. - « Une forme enrichie de la Légende d'Abgar en arménien », Apocryphes arméniens Transmission - traduction - création - iconographie, Actes du colloque international sur la littérature apocryphe en langue arménienne (Genève, 18-20 septembre 1997) édités par Valentina Calzolari-Bouvier, Jean-Daniel Kaestli et Bernard Outtier, Lausanne 1999 (Publications de l'Institut romand des sciences bibliques, 1.), p. 129-145.

141. - « Tchétchénie : culture, littérature, actualité. Reprise du débat du 26 novembre 1999, organisé sous l'égide de la Société littéraire et de l'Association S. O. F. T. (Solidarité Franco-Tchétchéne) », *Missives* n° 217, mars 2000, p. 10-24. [Avec Y. Cohen, F. Jean, J. Dato, Mylène Sauloy, N. Vikhlaïev].

142. - « À propos de l'Apologie d'Aristide. Recherches sur un prototype commun aux versions syriaque et arménienne », *Revue des sciences religieuses* 284, n° 2, avril 2000, p. 173-193 (avec Marie-Joseph Pierre et B. Pouderon).

143. - « Un nuage d'or sur le Caucase » : *Le Trait d'union*, Union nationale de Associations d'amitié avec la Russie et la C.E.I., n° 31, septembre 1999, p. 2-3.

144. - Traduction de l'inscription géorgienne ancienne d'Oùk'i et recherches sur les débris de l'inscription de T'beti pour N.Thierry, « La cathédrale de T'beti Nouvelles données », *Cahiers*

archéologiques 47, 1999, p. 94 et note 83.

145. - « Guillaume de Villefroy, un arméniste méconnu », *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, t. 5, 1999-2000, p. 45-54.

146. - « La littérature géorgienne entre l'orient et l'occident », Colloque international de Paris, Actes, Tbilissi 2000, p. 66-70.

147. - « Movses après Movses », *Movses Xorenaci et l'historiographie arménienne des origines* éd. D.Kouymjian avec la collaboration d'Agnès Ouzounian, Antélias 2000, p.99-112 .

148. - « Russes contre Caucasiens. Hommes de la steppe contre hommes des montagnes », *Le temps stratégique* [Genève], n° 98, mars-avril 2001, p. 18-27.

149. - « Arménie : 1700 ans de christianisme », *Choisir* [Genève] n° 496, avril 2001, p. 14-18.

150. - Mise en œuvre du n° 81 de *Connaissance des Pères de l'Église*, L'Arménie, mars 2001.

151. - « Les Pères de l'Église en Arménie et les Pères de l'Église arménienne », *Connaissance des Pères de l'Église*, n° 81, mars 2001, p. 2-4 et 6-20.

152. - « Le christianisme en Arménie », *Connaissance des Pères de l'Église*, n° 81, mars 2001, p. 5-6.

153. - « ucno bi mravaltavis erti pragmenyi » (Un fragment d'un mravaltavi inconnu), *mravaltavi XVIII*, Tbilisi 1999, p. 306-307.

154. - « La Kéryxie catholique de la liturgie de Jérusalem en géorgien (SIN. 12 et 54) », *Archiv für Liturgiewissenschaft*, 42, 2000,

n°1-2, p. 41-64 (avec Stéphane Verhelst).

155. - « la Bibliothèque du Caucase », Trajets, n° 4, été 2001 - Documents 41, p. 151.

THE GEORGIAN LANGUAGE AND LITERATURE ARE STUDIED IN BERLIN

It is difficult almost everywhere – at any university of the world – to find a teacher for those who wish to study Georgian.

From the viewpoint of teaching Georgian there is a great tradition in Berlin. Here students have studied this exotic language since 1915, though occasionally its mastery is considered to be unattainable. The first teachers of Georgian in the Friedrich-Wilhelm University were Professor Meckelein and Professor Tsereteli.

Study of Georgian – with differing levels of knowledge – is feasible today too in the Humboldt University of Berlin and in free universities, under the direction of Doctor Steffi Chotiwari-Jünger (who, by the way, defended her doctoral thesis at Tbilisi State University). Each year, in the winter term courses are formed for beginners, while in each term courses are formed for those who have attained a definite level of knowledge. The students are predominantly Germans. However, along them we find those who have arrived from France, the USA, Russia, the Netherlands, Switzerland, Kyrgyzstan and Czechia. These are students whose main subjects are English and Russian, or those who study history, Indogermanistics, archaeology, linguistics, mathematics, library science, problems of Eastern Europe, and so on. Among them there also are students who have arrived specially, e.g. Germanists who intend to take up long-term jobs in Georgia, spouses of Georgians, and those interested in Georgia. Along with teaching the language, the curriculum envisages seminars on Georgian literature, history and culture, ethnography, archaeology and translation. The list of those who wish to study Georgian numbers from 15 to 45 persons per term, on the average.

Along with the above-mentioned, the summer term of 2001 contains a novelty: an additional course "Central Asia / Caucasia" has been created. 20 students out of 10 countries have been given a rare opportunity to study problems related to these two important regions, as well as their languages and culture. (In all the list of

would-be students totalled 170). The educational course was organized by Professor Baldauff, a well-known specialist of Central Asian languages and cultures. Scholars invited from Berlin, Halle, Wittenberg, Bamberg, Hamburg and Freiburg will impart their knowledge to the young students. Of the Uzbek, Tadjik, Russian and Georgian languages two may be chosen, corresponding to the country; lectures may be attended in geography, ecology, land and water legislation, privatization, law of foreign investments, state and economy, state forms and conflict structures, territorial arrangement, questions of culture and history. The students themselves will prepare reports on their respective countries. Three students among the trainees are from Georgia. Of the 20 students 6 study Georgian, one of the most difficult languages among those represented here. The duration of studies is 6 hours per week, after which – at the end of the term – the students should be able to read newspaper articles. The course is directed by Dr. Steffi Chotiwari-Jünger. In the fourth term the students are to decide in which country of Central Asia or in Georgia they want to have practice. Here they will deepen their knowledge of the language and country, and will complete their term papers on concrete topics. We follow the progress of this interesting experiment with great interest.

It goes without saying that, along with instruction, research work is also carried on in Berlin University. Unlike the international tradition, study of literature has been Dr Steffi Chotiwari-Jünger's principal subject of scholarly research for years. She has published papers on Gamsakhurdia, Javakhishvili, Chiladze, Abashidze, Amirejibi, Dumbadze, Robakidze, Margvelashvili, and other writers. She has issued an anthology of 20th-century short stories, under the title, "Distant White Summit", as well as Javakhishvili's novels "Arsena Marabdel" and "Kvachi Kvachantiradze". Steffi Chotiwari-Jünger's Doctoral thesis "The Development of the Georgian Historical Novel" came out in 1993. The researcher published articles on the theme of Georgian history, dealing with Georgians in World War One, on Georgian students in Berlin University (up to 1945), on the treatment of questions of Georgian literature in various periods, as well as the book, "Georgians in Berlin". In addition, she has written articles on Georgian art and translated lyrical and prose works of Georgian authors.

*For a review of this book see *The Kartvelologist* 7/2000.

At present Dr. Steffi Chotiwari-Jünger is working on a book in two parts, under the tentative title "The Literature of Caucasian Peoples". Part One of the book features translations of 20 specimens of Caucasian literature, while Part Two presents a comprehensive bibliography of the German translations to date of works of these literatures. Information will also enter the book about the languages, scripts, literatures and religion of the peoples of the Caucasus, which will doubtless rouse the interest of broad readership in the literatures of these countries and in familiarizing themselves with the German translations of their literatures. The book is designed for general readership, as well as for teachers, journalists and specialists.

F. Weber

ბერლინში სწავლობენ

ქართულ ენასა და ლიტერატურას

ქართული ენის შესწავლის მსურველთათვის თითქმის ყველგან, მსოფლიოს ყველა უნივერსიტეტში, არც თუ ისე ადვილია მასწავლებლის პოვნა.

ქართულის სწავლების თვალსაზრისით დიდი ტრადიცია არსებობს ბერლინში: აქ სტუდენტები 1915 წლიდან სწავლობენ ამ ეგზოტიკურ ენას, რომლის ათვისებაც ზოგჯერ შეუძლებლად მიაჩნიათ. ფრიდრიხ ვილჰელმის სახელობის უნივერსიტეტში ქართულის პირველი მასწავლებლები იყვნენ პროფესორები მეკელაინი და წერეთელი.

ბერლინის კუმბოლდტის სახელობისა და თავისუფალ უნივერსიტეტებში დოქტორ შტეფი ხოტივარი-იუნგერის ხელმძღვანელობით (რომელმაც სხვათა შორის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში დაიცვა თავისი სადოქტორო დისერტაცია) დღესაცაა შესაძლებელი ქართულის შესწავლა ცოდნის განსხვავებული დონის მიხედვით. ყოველწლიურად, ზამთრის სემესტრში იქმნება კურსები დამწყებთათვის, ხოლო ყოველ სემესტრში ფუნქციონირებს კურსები ცოდნის გარკვეული დონის მქონეთათვის. სტუდენტები უპირატესად გერმანელები არიან, მაგრამ მათთან ერთად ვხვდებით აგრეთვე საფრანგეთიდან, ამერიკის შეერთებული შტატებიდან, რუსეთიდან, პოლანდიიდან, შვეიცარიიდან, ყირგიზეთიდან და ჩეხეთიდან ჩამოსულებსაც კი. ეს ის სტუდენტებია, რომელთა ძირითადი საგნები ინგლისური და რუსულია, ანდა ისინი, ვინც ისტორიას, ინდოგერმანისტიკას, არქეოლოგიას, ენათმეცნიერებას, მათემატიკას, საბიბლიოთეკო საქმეს, აღმოსავლეთ ევროპის პრობლემებს და ა. შ. სწავლობენ. მათ შორის არიან აგრეთვე საქართველოთი საგანგებოდ დაინტერესებული მსმენელები, მაგალითად, გერმანისტიკები, რომლებიც საქართველოში ხანგრძლივი ვადით აპირებენ სამუშაოდ წასვლას, ქართველთა მუდღენი და სხვ. ენის სწავლებასთან ერთად პროგრამაშია ქართული ლიტერატურის, ისტორიისა და

THE CENTRES OF KARTVELIAN STUDIES

კულტურის, არქეოლოგიისა და ქართული ენიდან თარგმანის სემინარები. ქართულის შესწავლის მსურველთა სიაში სამუშაოდ ყოველ სემესტრში 15-დან 45-მდე პირია.

მიმდინარე, 2001 წლის ზაფხულის სემესტრში ყოველივე ზემოაღნიშნულთან ერთად ერთი სიახლეცაა: შეიქმნა დამატებითი კურსი „შუა აზია /კავკასია“. 20 სტუდენტს 10 ქვეყნიდან (მთლიანად კი მსურველთა რიცხვი 170 იყო) იშვიათი შანსი მიეცა, შეისწავლოს ამ ორ მნიშვნელოვან რეგიონთან დაკავშირებული პრობლემები, იქ მცხოვრებ ხალხთა ენები და კულტურები. ამ სასწავლო კურსის ორგანიზატორია შუა აზიის ენათა და კულტურათა ცნობილი სპეციალისტი, პროფესორი ქალბატონი ბალდაუფი. ახალგაზრდა მსმენელებს თავიანთ ცოდნას გადასცემენ ბერლინიდან, პალევიტენბერგიდან, ბამბერგიდან, კამპურგიდან და ფრაიბურგიდან მოწვეული მეცნიერები. უზბეკურ, ტაჯიკურ, რუსულ და ქართულ ენათაგან ქვეყნების შესაბამისად ორი ენის შესწავლა შეიძლება, აგრეთვე ლექციების მოსმენა გეოგრაფიაში, ეკოლოგიაში, მიწისა და წყლის კანონმდებლობაში, პრივატიზების, უცხოურ ინვესტიციათა სამართლის, სახელმწიფოსა და მეურნეობის, სახელმწიფოებრივ ფორმათა და საკონფლიქტო სტრუქტურების, ტერიტორიული მოწყობის, კულტურის და ისტორიის საკითხებზე. მოხსენებებს თავიანთი ქვეყნების შესახებ თვით მსმენელებიც მოამზადებენ. მსმენელთა შორისა სამი სტუდენტი საქართველოდან. 20 მსმენელიდან 6 ეუფლება ერთ-ერთ ყველაზე მწველ წარმოდგენილ ენათა შორის - ქართულს. სწავლის ხანგრძლივობა 6 საათია კვირაში, რის შემდეგაც, სემესტრის ბოლოს მსმენელებმა უბრალო საგაზეთო სტატიების წაკითხვა უნდა შეძლონ. კურსს დოქტორი შტეფი ხოტივარი-იუნგერი უძღვება. მეოთხე სემესტრში სტუდენტებმა უნდა გადაწყვიტონ პრაქტიკას გაივლიან შუა აზიის რომელიმე ქვეყანასა თუ საქართველოში. იქ ისინი გაიღრმავებენ თავიანთ ცოდნას ენაში, გაიცნობენ ქვეყანას, დაასრულებენ საკურსო შრომებს კონკრეტულ თემებზე. დიდი ინტერესით ვაძეგნებთ თვალს ამ საინტერესო ექსპერიმენტის მიმდინარეობას.

სწავლებასთან ერთად ბერლინის უნივერსიტეტებში, რა თქმა უნდა კვლევითი მუშაობაც წარმოებს. ამასთან, საერთაშორისო მასშტაბით მიღებული ტრადიციისაგან განსხვავებით, დოქტორი შტეფი ხოტივარი-იუნგერის მეცნი-

ერული საქმიანობის ძირითად საგანს ლიტერატურის კვლევა შეადგენს. მან წლების მანძილზე გამოაქვეყნა სტატიები გამსახურდიას, ჯავახიშვილის, ჭილაძის, აბაშიძის, ამირეჯიბის, დუმბაძის, რობაქიძის, მარგველაშვილის და სხვა მწერლების შემოქმედებათა შესახებ. გერმანულ ენაზე გამოსცა მე-20 საუკუნის ქართული მოთხრობის ანთოლოგია „შორი თეთრი მწვერვალი“, აგრეთვე ჯავახიშვილის რომანები „არსენა მარაბდელი“ და „კვაჭი კვაჭანტირაძე“. 1993 წელს დაიბეჭდა „შტეფი ხოტივარი-იუნგერის სადოქტორო დისერტაცია „ქართული ისტორიული რომანის განვითარება“. მკვლევარმა ქართველთა ისტორიის თემაზე გამოაქვეყნა საინტერესო სტატიები: ქართველები I მსოფლიო ომში, ქართველი სტუდენტები ბერლინის უნივერსიტეტში (1945 წლამდე), ქართული ლიტერატურისადმი მიძღვნილ საკითხთა გაშუქების შესახებ სხვადასხვა პერიოდში და აგრეთვე წიგნი „ქართველები ბერლინში“*. ყოველივე ამასთან ერთად მის კალამს ეკუთვნის წერილები ქართულ ხელოვნებასა და ქართველ ავტორთა ლირიკული და პროზაული ნაწარმოებების თარგმანები. ამჟამად დოქტორი შტეფი ხოტივარი-იუნგერი მუშაობს ახალ ორნაწილიან წიგნზე, რომლის საგარეუდო სათაურია „კავკასიის ხალხთა ლიტერატურა“. მის პირველ ნაწილში 20 კავკასიური ლიტერატურის ნიმუშთა თარგმანებია წარმოდგენილი. მეორე ნაწილი კი ამ ლიტერატურათა ძეგლების დღემდე შექმნილ გერმანულ თარგმანთა სრულ ბიბლიოგრაფიას მოიცავს. წიგნში შევა აგრეთვე ცნობები კავკასიის ხალხთა ენების, დამწერლობის, ლიტერატურის, რელიგიის შესახებ, რაც უთუოდ ინტერესს გაუღვივებს ფართო მკითხველს ამ ქვეყნებისა და მათ ლიტერატურათა გერმანული თარგმანების გაცნობისადმი. წიგნი გამიზნულია როგორც უბრალო მკითხველთათვის, ასევე მასწავლებლების, ჟურნალისტებისა და სპეციალისტებისათვის.

ფ. ვებერი

* ამ წიგნის მიმოხილვა იხ. ქართველოლოგი 7/2000.

EDITORIAL

The Centre for Kartvelian Studies hereby asks you to become the reader of our issue, THE KARTVELOLOGIST

The editorial board hopes to provide you with regular information about the current state of research in the field of Kartvelian studies for you to consult with us

გამომცემლები: ელგუჯა ხინთიბიძე (რედაქტორი) არიანე ჭანტურია

საპატიო სარედაქციო კოლეგია:

- ვინფრიდ ბოედერი (გერმანია)
- ბერნარ უტიე (საფრანგეთი)
- ლუიჯი მაგაროტო (იტალია)
- შტეფი ხოტივარი-იუნგერი (გერმანია)

© KARTVELOLOGIST
 Fund for Kartvelian Studies
 I. Chavchavadze Ave. TSU
 380028 Tbilisi, Georgia

© „ქართველოლოგი“. ქართველოლოგიური სკოლის ფონდი, I, ჭავჭავაძის პრისიპექტი, თსუ, 380028, თბილისი.
 ტელ: 290833, ფაქსი: 252501

Publishing Group
 საგამომცემლო ჯგუფი: ეკა ქუთათელაძე
 ასმათ ჯაფარიძე

EDITORIAL

The Centre for Kartvelian Studies humbly asks you to become the reader of our issue, **THE KARTVELOLOGIST**.

The editorial board hopes to provide you with regular information about the new developments in Kartvelology and about the political situation in the country and create all the conditions for you to collaborate with us.

We would be grateful if you circulate this information to all students and scholars interested in problems of Kartvelology, or who desire to support our undertaking.

Thank you in advance.

Editorial Staff

© "KARTVELOLOGIST"	Tel.: +(995 32) 290833,
Fund for Kartvelian Studies	Fax: +(995 32) 252501,
I, Chavchavadze Ave., TSU	E-mail: kartvcentre@hotmail.com
380028 Tbilisi, Georgia	khintibidze@access.sanet.ge
	http://www.web.sanet.ge/kartvel

Publishing Group

Eka Kutateladze
Asmat Japaridze